

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ'İN HAYATI VE ANGLİKAN KİLİSESİ'NE
VERDİĞİ CEVAPLAR ÇERÇEVESİNDE KELÂMİ GÖRÜŞLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kübra SINMAZ AKBAŞ

BURSA-2021

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ'İN HAYATI VE ANGLİKAN KİLİSESİ'NE
VERDİĞİ CEVAPLAR ÇERÇEVESİNDE KELÂMİ GÖRÜŞLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kübra SINMAZ AKBAŞ

Danışman:

Prof. Dr. Tefik YÜCEDOĞRU

BURSA-2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda, 701623078 numaralı Kübra SINMAZ AKBAŞ' ın hazırladığı “Abdülaziz Çâvîş’ in Hayatı ve Anglikan Kilisesine Verdiği Cevaplar Çerçevesinde Kelâmi Görüşleri” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, ...günü ..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

Bursa Uludağ Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ

Kocaeli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

.. /.. / 2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:25/05/2021

Tez Başlığı / Konusu: **Abdülaziz Çâvîş' in Hayatı ve Anglikan Kilise'sine Verdiği Cevaplar Çerçevesinde Kelâmi Görüşleri**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 102 sayfalık kısmına ilişkin 05/05 2021 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 17'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

25/05/ 2021

Adı Soyadı: Kübra SINMAZ AKBAŞ
Öğrenci No: 701623078
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Programı: Yüksek Lisans
Statüsü: Y. Lisans Doktora

Danışman

25/05/ 2021

Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Abdülaziz Çâvîş’ in Hayatı ve Anglikan Kilisesine Verdiği Cevaplar Çerçevesinde Kelâmi Görüşleri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

.././2021

Adı Soyadı : Kübra SINMAZ AKBAŞ

Öğrenci No : 701623078

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Tezli Yüksek Lisans

Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazarın Adı ve Soyadı	: Kübra SINMAZ AKBAŞ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelâm
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: xi + 102
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ'İN HAYATI VE ANGLİKAN KİLİSESİNE VERDİĞİ CEVAPLAR ÇERÇEVESİNDE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Abdülaziz Çâvîş döneminin önemli ilim merkezlerinde iyi bir eğitim almış üretken ve mücadeleci Mısır'lı İslâm âlimidir. Anglikan Kilisesi Osmanlı şeyhülislâmlık makamına İslâm dinini tanımak amacıyla sorular sormuştur. Cevap mahiyetinde yazılan eserlerden birisi de Abdülaziz Çâvîş' in eseridir. Doğu ve batı ilimlerine vakıf olması sebebiyle cevap olarak sunduğu makul ve mantıklı deliller eserin önemini arttırmaktadır. Bu eser içerik ve kapsam bakımından yalnızca o güne değil günümüz dünyasına da ışık tutar niteliktedir. Çâvîş eserinde uzun bir girişten sonra İslâm dinini tanıtmış, güncel problemlere nasıl çözümler getirdiğini özetlemiş, dönemde yoğun tartışma meselesi olan kadın konusuna geniş bir yer ayırmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Abdülaziz Çâvîş, Anglikan Kilisesi, İslâm Birliği, Tevhid, Hz. Muhammed, Tevekkül, Kadın.

ABSTRACT

Name and Surname : Kübra SINMAZ AKBAŞ
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Theology
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 102
Degree Date :
Supervisor.....: Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

ABDULAZIZ CHAWISH'S LIFE AND ANGLICAN CHURCH WITHİN THE FRAMEWORK OF HİS THEOLOGICAL VIEWS

Abdulaziz Chawish was a productive and contentious Egyptian Islamic scholar who got a good education in important science centers of his time. The Anglican Church asked the Ottoman authorities questions about Islam. One of the works written for the answer is the work of Abdulaziz Chawish. As he specializes in Eastern and Western sciences, his reasonable and logical evidence in response increases the importance of the study. The content and scope of this study sheds light not only on that day but also on today's world. Chawish introduces Islam after a long introduction, summarized Islam has provided solutions to current problems, at that time he talked about the women, which was an important topic of discussion.

Keywords:

Abd Al-Aziz Chawish, Anglican Churh, Islam Union, Oneness, Muhammad Prophet, Resignation, Women

ÖNSÖZ

Abdülaziz Çâvîş, siyasi ve sosyal çalkantıların yaşandığı ve düşünce arayışlarının yoğunluk kazandığı XX. yüzyıl İslâm âlimlerindedir. XXI. yüzyılda da güncelliğini koruyan sorunları henüz XX. yüzyıl başlarında ele almış, bu sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Abdülaziz Çâvîş'in eserleri hala dinamik bir yapıya sahiptir.

Abdülaziz Çâvîş'in yaşadığı dönemde Hıristiyanlığın köklü kiliselerinden olan Anglikan Kilisesi resmi kanallar aracılığı ile İslâm dinini tanımaya yönelik çeşitli soruları Osmanlı meşihat kurumuna yöneltmiştir. Osmanlı meşihat kurumu bu sorulara ayrıntılı izahatler yaparak resmi yollardan cevap vermiştir. Ayrıca kurum bir süre sonra Abdülaziz Çâvîş'den özet niteliğinde bir çalışmanın hazırlanmasını talep etmiştir. Abdülaziz Çâvîş'de inceleme konusu yapacağımız *Ecvibetî Fi'l-İslâm 'An Es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* eserini kaleme almıştır. Bunun yanısıra birçok Osmanlı düşünürü de Anglikan Kilisesinin sorularına kendi perspektiflerinden bilimsel olarak cevap vermeye çalışmışlardır.

Abdülaziz Çâvîş, *Ecvibetî Fi'l-İslâm 'An Es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* eserinde Anglikan Kilisesinin sorularına verdiği cevaplar içerisinde yer yer itikâdî- kelâmî meselelere de değinmiştir. Bunun yanında eserinde, dönemin toplumsal hayatının getirdiği bazı sorunlar hakkında da İslâm'ın getirdiği çözümleri açıklamaya çalışmıştır. Eserde ele alınan sorunların günümüzde de güncelliğini korumasından dolayı, bu eser merkeze alınarak Abdülaziz Çâvîş'in görüşlerinin kelâmî açıdan inceleme gereğini duyduk.

Bu çalışmanın hazırlanmasında her türlü desteği veren başta danışman hocam Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bana maddi ve manevi desteğini esirgemeyen eşim İsmail AKBAŞ'a, çalışmanın her anına şahitlik eden biricik kızımız Zeynep'e ve beni hep destekleyen SINMAZ ve AKBAŞ ailelerime teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEM

I. HAYATI VE ŞAHSİYETİ	4
A. Mısır Hükümetindeki Vazifeleri	4
B. Osmanlı Hükümetindeki Vazifeleri	5
C. Almanya Günleri.....	6
II. ESERLERİ	7
A. Ğunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-ta'lim.....	8
B. el-İslâm dînü'l-fitra	8
C. Esrârü'l-Kur'ân	8
D. Âsârü'l-hamr	10
E. EcvibeTÎ fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye.....	10
F. el-Hilâfetü'l-İslâmiyye (İstanbul, 1334 Hicri).....	11
III. YAŞADIĞI DÖNEMDE MISIR	11
IV. YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI	14

İKİNCİ BÖLÜM

ANGLİKAN KİLİSESİ VE MEŞİHAT KURUMUNA

SORDUĞU SORULAR

I. ANGLİKAN KİLİSESİ	19
A. Tarihsel Gelişimi	19
B. Temel Öğretileri ve Uygulamaları	23
C. Kilise Yapılanması	24
II. ANGLİKAN KİLİSESİNİN OSMANLI MEŞİHAT KURUMUNA SORULARI	26
III. ANGLİKAN KİLİSESİNİN SORULARINA CEVAP YAZAN ŞAHSİYETLER	27
A. İzmirli İsmail Hakkı	30
B. Abdülaziz Çâvîş	30
C. Milashı Doktor İsmail Hakkı	31
D. AHMED Râsim AVNİ	32
E. Eşref Efendizâde Şevketî	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ ÇÂVİŞ'İN ANGLİKAN KİLİSESİNE

VERDİĞİ CEVAPLAR

I. DİN VE AKÎDE	35
A. DİN NEDİR?	35
B. AKÎDENİN DİNDEKİ YERİ	36
C. İSLÂM NEDİR?	36
II. İMAN VE İMAN ESASLARI	38
A. TAKLÎDÎ VE TAHKÎKÎ İMAN	38
B. ŞİRK VE NİFAK	39
C. İMAN ESASLARI	41
1. İlâhiyyât Bahisleri	41
a. Allah'a İman	41

(1). Allah'ın Varlığının Delilleri	41
(2). Allah'ın İsimleri	43
(3). Allah'ın Sıfatları	43
(4). Tevhid ve Teslis	46
b. Kader ve Kazâya İman	47
(1). İrade ve İrade Hürriyeti	48
(2). İnsan İradesinin Fiildeki Rolü (Halk-Kesb)	48
(3). Fiillerin Şahsi Olması	50
(4). Tevekkül	51
(5). Ye's Düşüncesi	53
(6). Hidayet ve Dalâlet	53
(7). Ecel	54
2. Nübüvvet Bahisleri	55
a. Peygamberlere İman	55
(1). Mûcize ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin İspatı	57
(2). Peygamberlerin Sıfatları	59
b. Kitaplara İman	60
(1). Kur'ân-ı Kerim	60
(2). Önceki Kutsal Kitaplara İman	64
3. Sem'iyât Bahisleri	65
a. Âhirete İman	65
(1). Şefaat	66
(2). Ruh	67
III. HÜKÜMLER	69
A. Dini Hükümler	69
1. İtikadî Hükümler	69
2. Amelî Hükümler	69
3. Ahlakî Hükümler	71
B. Aklî Hükümler	71
C. Muameleler ve Cezalar	73
IV. DİĞER MESELELER	73
A. İslâm ve Siyaset	73

1. İslâm Devletinin Şümulü, Her Yere Uygun Olması	74
B. Kavmiyetçilik - İttihâd-ı İslâm.....	77
C. Kadın.....	80
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	93

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgi	Kısaltma
Adı geçen eser	a.g.e.
Aleyhisselam	as
Baskı	b.
Bakınız	Bkz.
Cilt	C.
Celle Celâluh	c.c.
Çeviri	Çev.
Diyanet İşleri Başkanlığı	DİB
Editör	Ed.
Hazreti	Hz.
Ölüm tarihi	ö.
Sayı	S.
Sayfa	s.
Sallahu aleyhi vesellem	s.a.s.
Tercüme	Trc.
Yüzyıl	Yy

GİRİŞ

Abdülaziz Çâvîş, Mısırlı âlim, gazeteci, yazar, mücadele adamı ve düşünürdür. XX. yüzyılda İslâm âleminde başlayan Kurtuluş Savaşının çıktığı dönemde yaşamıştır. Hem Osmanlı Hükümeti döneminde hem Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde değerli ilmî hizmetlerde bulunmuştur. Eğitim ve mücadeleleri için yaptığı yolculuklar sonucunda doğu ve batı medeniyetlerine vâkıf olmuştur. Dönemin sosyal hayatını oldukça iyi gözlemlemiş, siyasi sancuları, ekonomik bunalımları, ahlaki yozlaşmaları, yapılan çetin mücadeleleri ve tüm bunların psikolojik tahlillerini yapan ve bunların bütününe eserlerine yansıtan bir mütefekkindir.

Araştırma konumuz olan Abdülaziz Çâvîş, dönemin kelâm âlimlerinden olmamasına rağmen eserlerinde itikâdî-keleâmî düşüncelere yer vermiştir. Araştırma esnasında sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında asıl inceleme konumuzu teşkil eden Abdülaziz Çâvîş'in orijinal adı “*el Ecvibetü Fi'l-İslâm 'An Es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye*” olan, tercümesini Mehmet Âkif Ersoy'un, sadeleştirmesini Süleyman Ateş'in yaptığı *Anglikan Kilisesine Cevap* eseridir. Dönemi içinde özel bir gerekçe ile kaleme alınan bu eser, içerdiği soru, düşünce ve tartışmalarla bugün de değerini korumaktadır. Ayrıca müellifin *İçkinin Zararları*, *Hilafet-i İslâmiyye* adlı eserlerine ve çeşitli makaleleri için *Sebilü'r-Reşâd* dergisine de başvuru yapılmıştır.

Bu çalışma üç bölüme ayrılarak hazırlanmıştır. Birinci bölümünde Abdülaziz Çâvîş' in hayatına, şahsiyetine, eserlerine, bulunduğu hükümetlerde aldığı görevlere değinilmiş, yaşadığı sosyal ortamların tahlili yapılmıştır. Çâvîş'in yaşamı İslâm âlemi ve dünya tarihi açısından çalkantılı bir döneme denk gelir. Bir devletin yıkılışına şahitlik etmiştir. Dönemin getirdiklerine kayıtsız kalmamış, eserlerinde sosyal, siyasal düşüncelere de yer vermiştir. İslâm birliğinin savunucusu olan Çâvîş, bu çerçevede fikirlerini beyan etmiş, eserlerinde sıklıkla dile getirmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Anglikan Kilisesi tanıtılmış, Anglikan Kilisesinin meşihat kurumuna sormuş olduğu sorular ve gerekçeleri izah edilmiş, bu sorulara kimlerin cevap mahiyetinde eserler yazdığı belirtilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise bu çalışmanın inceleme konusu olan Abdülaziz Çâvîş' in Anglikan Kilisesine cevap mahiyetinde yazdığı eser özetlenmiştir. Eserin satır

aralarında işlenmiş olan kelâmi konular hakkında düşünceleri -ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât konuları- Çâvîş'in *Sebilü'r-Reşâd*'daki yazılarından da örnekler verilerek izah edilmeye çalışılmıştır. Zira Abdülaziz Çâvîş, özellikle modern hayatın ihtiyaçları ve meselelerine, son dönem çıkmazlarına, kadın konusuna, İslâm birliğini tekrardan canlandırma adına ümmetin toplumsal sorunlarına değinmiş ve bunların nedenlerini tespit edip yapılması gerekenleri kitaplarında ve makalelerinde ifade etmiştir. Ayrıca Abdülaziz Çâvîş'in çalışma konumuz olan eserinde işlediği kelâmi konular hakkında yeri geldikçe Anglikan Kilisesine cevap mahiyetinde yazılan diğer eserlerle karşılaştırma yoluna gidilmiş ve *Sebilü'r-Reşâd* yazarlarının görüşlerine değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEM

I. HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1876' da Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan Abdülazîz b. Halîl Çâvîş aslen Tunus asıllıdır. Kahire Muallim Mektebi'nde ve Câmlatu'l- Ezher'de eğitim görmüştür.¹ Bir üst derecede eğitim ve öğrenimini tamamlaması için Mısır Hükümeti tarafından İngiltere'ye gönderilmiştir.² Daha sonra, Mısır'da, İstanbul'da, Almanya'da, Ankara'da bulunmuş buralarda fikri, ilmi faaliyetlerde görev almıştır. 1929' da Mısır'a dönmüş, Kahire'de vefat etmiştir. Abdülaziz Çâvîş bir İslâm âlimi, gazeteci, yazar, mücadele ve hareket adamıdır.³

Hem İslâm kültürüne ve ilimlerine hem de Batı kültürüne vâkıf bir şahsiyet olan Abdülaziz Çâvîş, yaşadığı geçiş devrinin şartları gereği, ilmi eser telifinden çok siyasi mücadele ile dolu, hareketli ve çileli bir hayat yaşamıştır. Yaşamının en verimli dönemlerini İslâm âleminin selameti ve eğitimin ıslahı için çaba harcayarak geçirmiş olması yanında ilmî makaleler ve eserler yazmaya da önem vermiştir.⁴

A. MISIR HÜKÜMETİNDEKİ VAZİFELERİ

Mısır'a öğrenimini tamamlamış olarak dönen Abdülaziz Çâvîş, Mısır Maarif Vekâleti'nde sekiz yıl boyunca müfettiş olarak hizmet vermiştir. Eğitimin ıslahı ve ülkenin İngiliz sömürüsüne karşı mücadelesinde gayret göstermiştir.⁵ XX. yy başları siyasî partilerin kurulması ile Mısır fikir hayatı açısından önemlidir. Abdülaziz Çâvîş' de bu hareketli dönemde memuriyetten ayrılarak siyasî hayata atılmış,⁶ İngilizlere ve işgalcilere karşı bir politika izleyen Mustafa Kâmil'in önderliğindeki partiye dâhil olmuştur. Mustafa Kamil Paşa el-*Hizbü'l Vatanî* hareketini partileştiren, el- *Liva'* yayın organı ile İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele veren bir şahsiyettir. 1908 Mayıs'ından 1912 Şubat'ına kadar Abdülaziz Çâvîş el-*Livâ'* gazetesinde başmuharrirlik yapmış⁷, kaleme aldığı yazılarında İslâm Birliği çerçevesinde kalarak Osmanlı

¹ Eroğlu, Muhammed, "Abdülaziz Çâvîş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. I, 187-188.

² Çâvîş Abdülaziz, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Âl-iOsman*, çev. Muhammed Sâfi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 6.

³ Eroğlu, a.g.e., s. 187-188.

⁴ Eroğlu, a.g.e., s. 187-188.

⁵ Eroğlu, a.g.e., s. 187-188.

⁶ Görgün, Hilal, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara, 2004, C. XXIX, 579.

⁷ Çâvîş, *Hilâfet*, a.g.e., s. 6.

Hükümetine bağlı bir Mısır vatanseverliğini savunmuştur.⁸ Bazı yazılarından dolayı aleyhinde soruşturma açılmış ve iki defa hapse atılmıştır. Güçlü kalemi ve sürükleyici üslûbu ile Mısır halkının dikkatini çekmiş ve büyük şöhret kazanmıştır. İngilizlerin baskıları ile Mısır’da mücadeleye devam etme imkânı bulamamış, 1912’de hilafetin merkezi olan İstanbul’a gitmiştir. 1924’de Mısır’a dönmüş ve *Nezâretü’l-maârif*’te başmüfettiş olarak vazifeye başlamıştır. 1929’da Kahire’de vefat edinceye kadar Mısır öğretim ve eğitim sistemini, bilhassa ilköğretimi sağlam temeller üzerine inşa etmek maksadıyla çalışmalar yapmıştır.⁹

B. OSMANLI HÜKÜMETİNDEKİ VAZİFELERİ

İstanbul’a giden Abdülaziz Çâvîş, orada İslâm dünyasının sömürgecilikten kurtulması için kültürel çalışmalarda bulunmuştur. *El-Hilâlü’l-Osmânî* adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Yine o sene bir olaydan ötürü Mısır hükümetinin talebi üzerine tutuklanarak Mısır’a gönderildiyse de yapılan soruşturma neticesinde serbest bırakılmış ve İstanbul’a dönerek çalışmalarını sürdürmüştür. Mısır’da da ilgi ve alakayla takip edilen *el-Hilâlü’l-Osmânî* gazetesinin memlekete girmesi yasaklanınca, *el-Hakku ya’lû* adıyla farklı bir gazete çıkarmıştır. Aynı şekilde bu gazetenin de Mısır’a girmesi yasaklanmış; bunun üzerine, Mısır’dayken yayımladığı dinî nitelikteki *el-Hidâye* adlı mecmuayı yeniden çıkarmıştır.¹⁰ Abdülaziz Çâvîş, Balkan Savaşı esnasında kurulan ve ileriki senelerde Millî Mücadele’nin teşkilâtlanmasında mühim görev alacak olan Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti’ne bağlı Hey’et-i Tenvîriyye’ye katılmıştır. Burada halkı edebiyat yoluyla aydınlatmak için Mehmed Âkif Ersoy ile beraber çalışmıştır.¹¹ İrşat Heyeti’nin en önemli faaliyetlerinden birisi vaazlar, faaliyet alanı ise camilerdir. Yayınlanan vaazlar; halkın savaşa karşı olan tutumunu yönlendirerek, ordunun ihtiyaçlarının giderilebilmesi için halkın yardım etmesini sağlamaya, düşmanla mücadele edilen bu dönemde fırkacılık taassubu gibi tefrika

⁸ Görgün, a.g.e., s. 579.

⁹ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

¹⁰ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

¹¹ Düzdağ, M. Ertuğrul – Okay, M. Orhan, “Mehmed Âkif Ersoy” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara, 2003, C. XXVIII, 433-439.

odaklarına karşı halkı birlik olmaya çağıran içeriklere sahiptir.¹² Abdülaziz Çâvîş, Balkan Savaşından sonra kurulan *Teşkilat-ı Mahsusa*¹³ ile bu sıralarda ilişki kurmuş olmalıdır.¹⁴

Çâvîş, I. Dünya Savaşı'ndan önce İngilizlere karşı başlatılan mücadeleleri Mısır'daki İngiliz karşıtı hareketleri örgütlemek için Mısır'a gönderilmiştir. Burada Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yöneticisi konumundadır. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın ilerlemesine yakınlık gösteren Çâvîş, Almanların İngilizlere ve Fransızlara galip gelmesiyle, İslâm dünyasının bu iki sömürgeci devletin hak ve özgürlükleri kısıtlayarak zor altında bırakmasından kurtulacağını ümit ediyordu. İstanbul'da *el-Âlemü'l-İslâmî* adında bir dergi çıkararak İslâm dünyasının kurtuluşu problemini anlatmaya başlamıştır.¹⁵ Osmanlı Devletinin Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine, İslâm Birliği politikası doğrultusunda *Teşkilât-ı Mahsûsa*'ya verilen role uygun olarak Çâvîş, bu defa savaş içerisinde Almanya'ya gönderilmiştir.¹⁶ Savaşın Almanlar aleyhine gelişmesi üzerine İstanbul'a dönmüştür. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü günlerde müttefiklerin İstanbul'u ele geçirmesi durumunda öldürüleceği kaygısıyla, hasta olduğu halde birkaç dostunun yardımıyla son Alman vapuru ile Karadeniz'e geçmiş; Romanya üzerinden İsviçre'ye varmıştır. İsviçre'de 1923 yılına kadar kalmış ve aynı yıl Ankara'ya dönmüştür. *Şer'iyye Vekâleti*'ne bağlı *Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti*'ne başkan olarak atanmış. Bir sene sonra, Hilafetin kaldırılmasıyla ailesinin bulunduğu Mısır'a dönmüştür.¹⁷

C. ALMANYA GÜNLERİ

Abdülaziz Çâvîş ile aynı dönemde İslâm Birliğini savunan isimlerden Mehmed Âkif, Abdürreşid İbrahim, Şeyh Şerif Tunusi de *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından

¹² Tekinsoy, Yunus Emre, "Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2018, C. 13, S. 2, s. 328-329.

¹³ II. Meşrutiyet döneminde 1913-1918 yılları arasında faaliyet gösteren istihbarat ve propaganda teşkilâtıdır. 30 Kasım 1913 tarihinde Harbiye Nezâreti bünyesinde Umûr-i Şarkıyye Şubesi veya Teşkilât-ı Mahsûsa olarak isimlendirilerek bir teşkilâtlanlamaya gidilmesine kararı verilmiştir. Asıl örgütlenme ve faaliyet 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonradır. Bkz. Hanioglu M. Şükrü, "Teşkilât-ı Mahsûsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, C. XL, 568-569.

¹⁴ Balcıoğlu, Mustafa, "Mısırlı Teşkilatı Mahsusacı Abdülaziz Çâvîş'in Almanya Günleri", *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 44-48.

¹⁵ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

¹⁶ Balcıoğlu, a.g.e., s. 44-48.

¹⁷ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

Almanya’da görevlendirilmişlerdi. Balcıoğlu bu görevlendirmeler şu nedenlerden kaynaklanmakta olduğunu s3yler: “İngilizler ve Fransızlar, Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanların karşısına s3m3rgelerinden topladıkları M3sl3man askerleri çıkarmışlardı. Almanların İstanbul’u işgal ettikleri ve halifeyi esir aldıkları şeklindeki propagandalara da kanarak, İngiltere ve Fransa ordularının yanında Osmanlı Devletine karşı savaşan bu M3sl3man askerler, âvîş ve arkadaşları tarafından aydınlatılacaktı. Almanlar, Batı cephelerinde yapılan muharebelerde 100 bine yakın M3sl3man esir almışlardı, bunlar için 3zel kamplar inşa etmişlerdi. Kamplara camiler, mektepler açılmış; imamlar, muallimler, vaizler getirilmişti. Ayrı ayrı lisanlarda Araplara, Hintlilere, Rusya M3sl3manlarına y3nelik gazeteler çıkarılmıştı. Diğer taraftan Teşkilat-ı Mahsusa İşlâm D3nyası ile ilişki kurmak için Alman istihbarat teşkilatıyla birlikte çalışmakta, Alman ulaştırma araçlarından yararlanmaktaydı.”

¹⁸Alman denizaltıları bu 3nderlerin İşlâm d3nyasına hitaben yazdıkları beyannameleri, gazeteleri, dergileri her y3ne g3t3rmekteydiler.¹⁹ Abd3laziz âvîş, orada da *Islamische Welt* adıyla bir dergi çıkarmıştı. *Teşkilatı Mahsusa*, Berlin Sefaretine derginin yayınlanması için kolaylık g3sterilmesini isteyen bir yazı g3ndermişti.²⁰ Balcıoğlu Abd3laziz âvîş’in, Almanya’da dergi yayınının dışında başka teşebb3slere de giriştiğini s3yler. Alman milletvekilleriyle Osmanlı Meclis-i Mebusanı arasında ilişki kurmak için beş Alman milletvekilini İstanbul’a çağırmayı ve ardından Osmanlı Meclis-i Mebusan’ından birkaç kişiyi de Berlin’e ziyaret için davet etmeyi d3ř3nm3ř, bu teşebb3s için de Sefaret vasıtasıyla bir maaş tutarında harcının g3nderilmesini istemişti.²¹ *Teşkılât-ı Mahs3sa* belgelerine g3re Abd3laziz âvîş’in 1916 yılı başlarından itibaren Almanya’da olduğu anlaşılmaktadır.

II. ESERLERİ

Yukarıda s3z3 edilen gazete ve mecmulardaki ilmî ve dinî makalelerinden başka aşağıda bilgilerine yer verilen eserleri telif eden Abd3laziz âvîş, ilmî eser telifinden

¹⁸ Balcıoğlu, a.g.e., s. 44-48.

¹⁹ Terc3man Aile ve K3lt3r Kitaplığı, *Mehmed kif ve Safahat*, Terc3man Tesisleri, İstanbul, 1986, s. 35-37.

²⁰ Balcıoğlu, a.g.e., s. 44-48.

²¹ Balcıoğlu, a.g.e., s. 44-48.

çok siyasi hizmet ve aksiyon sahasında vazife görmesi dolayısı ile fazla kitap yazamamıştır.²²

A. *ĞUNYETÜ'L-MÜ'EDDİBÎN Fİ'T-TURUKÎ'L-HADÎSE Lİ'T-TERBİYETİ VE'T-TA'LÎM*

Bu eser Mısır Milli Eğitiminin ıslahı üzerine kaleme alınmıştır.²³ Kahire (1321) ve İstanbul'da (1334) basılmıştır.

B. *EL-İSLÂM DÎNÜ'L-FITRA*

Eser Mısır'da basılmıştır. Bu eserde Müellifin Muhammed Abduh'un görüşlerini benimsediği düşünülmektedir.

C. *ESRÂRÜ'L-KUR'ÂN*

Çâvîş eserini neden kaleme aldığını "Mukaddime" bölümünde şöyle anlatmaktadır; *"Bu tefsir, geçmiş asırlarda yazılan hikâyeci ve bid'atçı tefsirlerin Müslümanların gözlerini perdelediği bu eser ile doğru yolu bulmak isteyenlere Kur'ân hazinelerini açacaktır. Eserin özelliği, uydurma hadislerden, İsrâiliyât'dan uzak olmasıdır. Biz bu eserde Allah'ın kitabının inceliklerini açıklamaya, onun âyetlerine yerleştirilmiş bulunan ilâhî ahlâk esaslarıyla, mukaddes kaidelerini ortaya koymaya gayret ettik. İslâm'a yönelen yıkıcı tenkitleri apaçık tenkitlerle çürüteceğiz"*.

144 sayfadan oluşan "Mukaddime"de Yer Alan Tefsir Usulü Konuları Şunlardır:

Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü Keyfiyeti

Kur'ân-ı Kerîm'in Yazılması ve Ezberlenmesi

Kur'ân-ı Kerîm'in Yedi Harf Üzere Nüzûlü

Kur'ân-ı Kerîm'in Maksat ve Gayesi

Kur'ân-ı Kerîm'in Ahkâmı ve Bunların Hikmetleri

Kur'ân-ı Kerîm'in Üslûb ve İbareleri

²² Çâvîş, *Hilafet*, a.g.e., s. 7.

²³ Karatay, Fehmi Edhem, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953, s. 201.

Âyet ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb

Muhkem, Müteşâbih ve Tevil

Nesih Bahsi ²⁴

Diğer bölüm Kur'ân-ı Kerîm'in başından Bakara sûresinin 134. âyetine kadar olan kısmın tefsiridir. Tefsirde daha çok sosyal konulara yer verilmiştir. Tefsiri tamamlamak Çâvîş'in en büyük hedefi olmasına rağmen hürriyet mücadelesi nedeniyle yalnızca bir cildini tamamlayabilmiştir.²⁵ Eser İstanbul'da hicri 1331 yılında Hilal Matbaasında basılmıştır.²⁶ Eserin hicri 1331'den sonra bir daha baskısının yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi eserin tamamlanmamış olmasıdır.

Tefsirinde dirâyet metodunu kullanmıştır. Âyetlerden neyin murat edildiğini kendi içtihat ve rey'i ile açıklamaya çalışmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in belagâtına, i'câzına sık sık dikkat çekmiştir. Müslümanların toplumsal meselelerinin cevabının Kur'ân'da olduğunu ifade etmiş, Kur'ân'ın hem dini hem dünyevi mutluluğu sağlamaya yeterli olduğunu söylemiştir. Bütün bu özellikleriyle eser içtimaî-edebî türden bir tefsirdir. Âyetler sûredeki sırası dikkate alınarak tefsir edilmiştir. Tefsirde, âyetin âyet ile tefsirine önem verilmiş, tefsir sırasında kastedilen mana az miktarda sahih hadisler ile sahabe ve tabiin sözleriyle teyit edilmiştir.

Ömer Nasûhi Bilmen, eserin Mukaddime bölümünde mühim meselelerin dile getirildiğini, tefsir usulü açısından zengin bir kaynak teşkil etmekte olduğunu ifade etmiştir. *“Kur'ân-ı Kerîm'den fitrî maksadın ne olduğuna, Kur'ân ile toplumsal siyasete, Kur'ân'ın her zaman, mekân ve ümmete yeterli olduğuna, teklif ve maksadına, ilâhi sünnete dair bir hayli faydalı bilgi vardır. Tefsirin okunup düşünmeye layık olan Müslümanları uyandırmak amacıyla yazılmış çok etkili ve heyecanlı sayfaları vardır. Bu tefsir tamamlanmış olsaydı güzel bir eser ortaya çıkmış olurdu.”* diyerek eser hakkındaki fikirlerini söylemiştir. Ancak Bilmen, Çâvîş'in bazı sayfalarda ileri giderek kendi rey'ine göre tefsire kalkıştığını, önceki tefsircileri ağır tenkitlerle itham ederek haksızlıkta bulunduğunu, kendine fazla önem vererek diğer müfessirlerin itibarını

²⁴ Ünal, Mehmet, “Sırât-ı Müstakîm Ve Sebîlu'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân Ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır, 2001, C. IX, S. 2, s. 124.

²⁵ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

²⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960, s. 599-560.

kaybettirmeye çalıştığını da söylemekten de geri durmamıştır. Çâvîş, son dönemde gayr-i müslimlerin, misyonerlerin Müslümanlara musallat olmalarından, ehl-i imanın bunda aciz kalmasını önceki müfessirlere yüklemiştir; Bilmen ise bu fikre katılmayarak bu durumun sorumluluğu tüm Müslümanlara yüklemiştir. Bilmen, çözümü sadece o dönemde yaşamış âlimlerden beklemenin abes olduğunu, bugünün âlimlerinin de bununla sorumlu olduğunu ifade etmiştir²⁷.

D. ÂSÂRÜ'L-HAMR

Eser, Umûr-i Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti tarafından²⁸ Mehmed Âkif'e tercüme ettirilerek *İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler* adıyla bastırılmış, Tedkîkat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nce yayımlanmıştır.(Ankara, 1339/1341 Hicri).²⁹ Ferhat Koca eseri sadeleştirip *İçkinin Zararları İçkinin Hayât-ı Beşerde Açtığı Rahneler* adıyla Rağbet yayınevinin baskısıyla yeniden yayımlamıştır (İstanbul, 2003).³⁰ Orijinal baskı İstanbul'da 1923 yılında yapılmıştır. Kitap Müslüman âlemini içki ve alkolden sakındırmak için kaleme alınmıştır. Âyet ve hadislerden ziyade, içki hakkında yapılan araştırmaların istatistikleri esas alınarak incelenmiştir. Çâvîş, eseri dinin hükümlerini anlamayanları uyandırmak, müminler için şifa ve rahmet olan açık delilleri ortaya koymak için yazdığını ifade etmiştir.

E. ECVİBETİ Fİ'L-İSLÂM 'AN ES'İLETİ'L-KENİSETİ'L-ANGLİKİYYE

Eser Arapça olarak yazılmış ilk defa Tedkîkat ve Te'lifât Hey'etince Evkâfi İslâmiyye Matbaasında doksan altı sayfa olarak basılmıştır (İstanbul, 1339 Hicri). Daha sonra Mehmet Âkif Ersoy tarafından *Anglikan Kilisesine Cevap* başlığıyla Türkçeye tercüme edilerek Evkâf Matbaası'nca 290 sayfalık küçük boy kitap halinde yayımlanmıştır (1342 Hicri). Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilen bu eser daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır (Ankara, 1974, 1975, 1979, 1985).³¹ Bu eser; Anglikan Kilisesinin şeyhülislâmlık makamına sorduğu İslâm dininin mahiyeti, hayat ve insan düşüncesi üzerindeki etkileri, zamanımızın çeşitli bunalımlarının

²⁷ Bilmen, a.g.e., s. 599-560.

²⁸ Düzdağ – Okay, a.g.e., s. 432-439.

²⁹ Eroğlu, a.g.e., s. 177-178.

³⁰ Düzdağ – Okay, a.g.e., s. 432-439.

³¹ Şahin, M. Süreyya, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, C. III, 197-198.

tedavisi, dünyayı çekip çeviren siyasî ve manevi güçlere karşı tutumu gibi önemli sorulara Abdülaziz Çâvîş'in verdiği Arapça cevapların tercümesinden meydana gelmiştir. Önemi dolayısıyla Büyük Millet Meclisi Umûr-i Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti tarafından bastırılan kitabı Süleyman Ateş sadeleştirerek yeniden neşretmiştir (Ankara, 1974).³²

F. *EL-HİLÂFETÜ'L-İSLÂMÎYYE* (İSTANBUL, 1334 HİCRİ)

Yirmi sayfalık bu küçük eser Hilâfet-i İslâmiyye adıyla Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır (İstanbul, 1334 Hicri). Eser Muhammed Sâfi tarafından Lâtin harflerine transkribe edilmiştir. Eser, 1993'de Bedir Yayınevi tarafından Arapça aslı, Osmanlıca ve transkripsiyon olarak yayımlanmıştır. Çâvîş, eseri Şerif Hüseyin'in halifelik hayali ve İngiliz, Fransız sömürgelerinde bunun propagandasının yapılması sebebiyle kaleme almıştır.

Sebilü'r- Reşâd Dergisinde Yayımlanan Yazıları

“*Kavmiyet ve Din*” Cilt 13. Sayı: 335, 336, 337. Yıl: 1331. Sayfa: 178-180, 186-190, 192- 201.

“*Tefsir-i Kur'ân'ı Kerîm*” Cilt: 14. Sayı: 342-349. Yıl: 1331. Sayfa: 25-27, 41-43, 49-53, 57-60, 65-68, 73-75, 82-83.

“*Esrâr-ı Kur'ân*” Cilt: 14-15. Sayı: 364- 370. Yıl: 1334. Sayfa: 253-254, 1-3, 21-22, 45-47, 63-65, 82-84, 102-103.

“*Hıristiyanlık Nazarında İslâm*” Cilt: 15. Sayı: 373-376. Yıl: 1334. Sayfa: 162-165, 182-187, 204-206, 219-223.

Ve daha birçok yazısı dergide yayımlanmıştır.

III. YAŞADIĞI DÖNEMDE MISIR

Fransız işgali sonrası XIX. yüzyıldan itibaren Mısır fikir hayatı siyasal ve toplumsal olaylar etrafında şekillenmeye başlamıştır. Siyaset, edebiyat, sanat Mısır ulemasının etkisi altındayken, Batılılaşma fikrinin gündeme gelmesiyle bu alanlardaki hâkimiyet azalmaya ve yerini yeni akımlara bırakmaya başlamıştır. Kavalalı Mehmet

³² Düzdağ - Okay, a.g.e., s. 432-439.

Ali Paşa'nın başlattığı modernleşme hareketi ile açmış olduğu batı tarzı eğitim kurumları bürokraside yeni bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Buradan mezun olanların iş imkânları daha fazla artmıştır. Dini kurumları ayakta tutan vakıfların kapatılması, medenî hukuk dışında kalan alanların Batı hukukuna göre düzenlenmesi dinî düşüncenin pratikteki etkisini yitirmesine sebep olmuştur. Modernleşmeye paralel olarak yürütülen merkezîleştirme ile tarikatlar tek elden yürütülmüştür. Gelişmekte olan bu modern düşüncede, yerli Kıptîler ve sonradan göç eden Arap Hıristiyanların da etkisi vardı. Böylelikle Mısır fikir hayatı üç ayrı sese sahipti. İlki misyoner okullarında yetişen, Arap Hıristiyanları kapsayan İngiliz sömürgecilerin destek verdiği laik düşünceydi. İkincisi geleneksel kurumlarda hayat bulan ve devam eden klasik düşünceydi. Bunların yanında her ikisiyle iletişim halinde bulunan ve bu iki sesi birleştirmeye çalışan XIX. yüzyılın son çeyreğinde yeni bir düşünce akımı doğmuştur. Laik düşünce basın ve yayın organları ile klasik düşünce Ezher gibi geleneksel eğitim kurumları ve yaşam biçimiyle etkinliğini ortaya koymuştur. Islahatçı ve belli seviyede modernist üçüncü akım ise her iki yolu da kullanarak yönetim ile iletişim halinde ve ihtiyaçlarını dikkate alarak eğitim kurumlarında yapılacak düzenlemeler üzerinde etkili olmaya çalışmıştır.³³

1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgali, buradaki fikrî ve siyasî gelişmeleri doğrudan etkilemiştir. XX. yüzyılda siyasî partilerin kurulmasıyla fikrî hayat faaliyetlerine buradan devam etmiş, Mustafa Kâmil'in kurduğu *el-Hizbü'l-vatanî* hareketi partileştirilmiş ve ülkenin İngiliz işgalinden kurtulması için mücadele etmiştir. Hareketin öncüleri ve hareketin yayın organı *el-Liva*'nın editörü Abdülazîz Çâvîş, kaleme aldıkları kitap ve yazılarla İttihâd-ı İslâm çerçevesinde kalarak Osmanlılara bağlı bir Mısır vatanseverliğini savunmuşlardır. Ahmed Lutfi es-Seyyid önderliğinde kurulan *Hizbü'l-ümme* ve yayın organı *el-Cerîde* etrafında birleşen aydınlar ise Avrupa medeniyetine ve de hümanizme vurgu yapmaktaydılar. Bu dönemde ortaya çıkan siyasî görüşlerin ortak noktası, İngilizler' in Mısır' ı terk etmesi ve Osmanlı hilâfetinin İslâm birliğini sağlamak konusunda önemli bir kurum olmasıdır. Bu dine dayalı, ırk ve dil unsurunu arka plana atan inancı öne çıkaran bir milliyetçilik anlayışıdır. Bu anlayış, Osmanlı ile bütünlük içerisinde kalarak gayri müslim yabancı hâkimiyetine karşı

---

³³ Görgün, a.g.e., s. 579.

çıkıyordu. Gerek Mısır'daki gerekse Mısır dışından aydınların çoğu, kendisini sevsinler veya sevmesinler II. Abdülhamid'in İslâm birliği düşüncesine, Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü koruyarak tesis etme çağrısına³⁴ olumlu yaklaşmışlardır. Dinî ve siyasî eğilimleri çok farklı olmasına rağmen Osmanlı'ya bağlılığını dile getirenler arasında Muhammed Abduh (ö.1905), Veliyyüddin Yeken (ö.1921), Emîr Şekîb Arslan (ö.1946), Corcî Zeydân (ö.1914), Muhammed Ferîd (ö.1954) gibi çok sayıda düşünür bulunmaktaydı.³⁵ Mısır'da bu seslerin yükselmesine Trablusgarp savaşı ve Balkan savaşları sebep olmuştur.³⁶ Mısır'da ki bu tavır panislâmist olarak yorumlanmıştır. Hilal Görgün de bu konuyla ilgili "*Mısır'daki panislâmizm kendiliğinden gelişen bir görüş olmayıp, dönemin siyasî ve içtimâî durumunun orada yaşayan düşünürler tarafından fark edilmesi ile bağlantılı olarak, Müslümanlar için Batı ve özellikle İngiliz yayılcılığı karşısında bir çıkış yolu olarak görülmesinin bir neticesi olmalıdır.*" yorumunda bulunmuştur. Diğer bir ses Batılı fikirlerin etkisiyle Arapçılığı da içinde barındıran sosyalizm anlayışı olmuştur. Bu anlayış Osmanlı'ya karşı çıkararak Arap olmayan her türlü hâkimiyeti reddetmiştir. Bazı sosyalist aydınlar ise toplumun laikleşerek Batılılaşması ve Avrupa-Akdeniz kültür dairesi içine girmesi gerektiğini savunmuşlardır.

1920'li yılların ortalarında Türkiye'den Mısır'a giden bazı âlimler özellikle dinî ilimler alanında etkili olmuştur. Bunlar arasında son Osmanlı şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi (ö.1954), Mehmed Âkif Ersoy (ö.1936), Mehmed İhsan Efendi (ö.1961) gibi şahsiyetler yer almaktadır.

Batılılaşmayı savunan düşünürler Batı'daki sistemlerin krize girdiklerini görmüşler ve savundukları siyasi partilerde de aynı krizi yaşamışlardır. 1928' de Hasan el-Bennâ'nın kurduğu *İhvân-ı Müslimîn* hareketi büyük bir taraftar kitlesi kazanmıştır. Bu hareket önce ahlâkî, ardından dinî bir yenilik hareketi olarak Selefi görüşlerin etkisi altında şekillenmiştir. Siyasî açıdan sömürge sistemi eleştirilmiştir.³⁷

³⁴ Özcan, Azmi, *Pan İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1997, s. 65.

³⁵ Görgün, Hilal, Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panİslâmist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2000, S. 4, s. 113.

³⁶ Görgün, Mısır, a.g.e., s. 579.

³⁷ Görgün, Mısır, a.g.e., s. 579.

IV. YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI

XIX. yy hem Batı'da hem doğuda derin çalkantılar ile insan hak ve özgürlük söyleminin zirvede olduğu bir çağ olmuştur. Batı düşüncesindeki dünyevileşme eğilimi zirveye çıkmış pozitivist ve materyalist³⁸ akımlar ortaya çıkmıştır. Batı, bilimi esas alıp bu anlayış ile şartlanmış aklı yegâne ölçü kabul etmiştir. Bu çerçevede vahiy ile gelen ilâhi müdahale mümkün görülmemiştir. Dinlerde Allah tarafından yaratıldığı kendisine haber verilen insanın, doğal dönüşüm ve tamamlanma sonucu hayvanlardan ve neticede cansız tabiattan geldiğini var sayan Darwinizm akımı da bu dönemde taraftar toplamıştır.³⁹ “Nitel, art arda, sınırlı ve dinî bir dünya anlayışı yerine, nicel, otomatik, uçsuz bucaksız ve maddî bir tabiat anlayışı XIX. yüzyıldaki düşüncenin temel karakterini oluşturmuştur.”⁴⁰

Avrupa'da doğan bu fikrî hareketlilik Osmanlı topraklarında da fikrî ve fiili sahada kendine yer bulmuştur. Batı merkezli bu fikrî akımlar, dinin getirilerini, İslâmî olan ne varsa tamamını eleştiriyi hedef almıştır. Manevî olanı reddederek İslâm'ın içini boşaltıp, dinin hafife alınarak şeriatın kurucusunu yok saymaya vardırıran bir inkâr sistemi oluşmuştur.⁴¹ Osmanlı'da bu fikri hareketlilik karşısında birtakım tahliller ve çözüm yolları bulma arayışına girmiştir. Sadece hariçteki iddia sahiplerine değil artık içeridekilerin de inancının kalıcı hale getirilmesi için böyle bir hususa ihtiyaç hâsıl olmuştur.

Bu dönemde Osmanlı'da Batı'nın yeni problemleri üzerinden tartışmalar ve yayınlar gündemi meşgul etmiştir. Bu yayınlar ve tartışmalar fertçilik-toplumculuk, sosyalizm-kapitalizm, hürriyetçilik-devletçilik, kadının mutlak özgürlüğü vb. meseleler etrafında toplanmıştır.⁴² Bu gelişmeler, Materyalizmin Osmanlı toplumunda taraftar toplayabilmesi için uygun ortamı hazırlamıştır.⁴³ Filibeli Ahmet Hilmi, materyalizmi

³⁸ Materyalizm, her şeyi, her türlü olayları maddeye indirgemekte, bunları maddenin bir açılımı, tezahürü olarak görmekte ve maddenin dışında hiçbir geçerlik tanımamaktadır. Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. b., İstanbul, Elis Yayınları, 2005, s.16

³⁹ Özervarlı, M. Sait, *Kelâm'da Yenilik Arayışları 19. Yüzyıl Sonu- 20. Yüzyıl Başı*, 2. b., İstanbul, İSAM Yayınları, 2008, s. 48-49.

⁴⁰ Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, s. 33.

⁴¹ Batı bilim ve kültüründe meydana gelen aklileştirme süreci, dindeki manevî unsurların yok sayılması ile sonuçlanmıştır. Hatiboğlu, İbrahim, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni: Hint Alt Kıtası, Mısır Diyarı ve Türkiye Moderleşmesi Üzerine*, Hadisevi, İstanbul, 2004, s. 56-57.

⁴² Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1974, s. 22

⁴³ Akgün, a.g.e., s. 95-96.

ilâhlaştıran ve irade hürriyetini yok saymaya kadar varan, insanı maddeleştiren fikrî akımın Osmanlıya da sirayet etmesiyle “*Neler aldık ve alıyoruz?*” sorusunu sormuş; “*Milleti hakir görme, dini hafife alma, sembolizm, materyalizm, sosyalizm, liberalizm vesaireyi aldık.*” şeklinde yanıtlamıştır.⁴⁴

İslâm dünyasının Batı’da çıkan Avrupaî medeniyete hangi ölçülerde yaklaşacağı, müslümanların siyasî varlığı ve ümmetin geleceği ile ilgili tartışmalar müslüman ilim adamlarını epey meşgul etmiştir. Böylece İslâm ilimlerinin mevcut durumu ve onların yeniden İslâm toplumuna yön verecek hale gelmeleri için neler yapabileceği tartışılmaya başlanmıştır.⁴⁵

İslâmî ilimler için yenilik ihtiyacı ve yeni problemlere verilecek cevap arayışları kelâm ilminde de söz konusu olmuştur. İslâm dininin muhafızı olan kelâma acil sorumluluklar yüklenmiş ve hızla yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir. Bu görüşler karşısında bin yıl öncesinin kültürünü yansıtan klasik kelâm ilminin bazı delil ve istidlâl şekilleri artık yetersiz kaldığı fark edilmiştir.⁴⁶ “*Kelâmın kendini yenileyemediği*”, “*ortaya yeni bir kelâm sistemi konulamadığı*” ve bunların tabii sonucu olarak “*kelâmın kendi misyonunu icra edemediği*” şeklinde özetlenebilecek üç temel problem öne çıkmaktadır.⁴⁷ Böylece deliller ve kaynaklar sorgulanarak yeni bir metot geliştirme ihtiyacı ortaya konulmuştur. Bu ihtiyaç da Yeni İlmî Kelâm hareketini meydana getirmiştir. Osmanlı âlimleri bu yenilenmenin klâsik kelâm ihmal edilmeden olması gerektiğini özellikle vurgulamışlardır.⁴⁸ Bu yüzyılda İslâm Dünyası’nda tesirlerini hissettiren *Materyalizm*, *Tekâmül Nazariyesi*, *Pozitivizm* ve *Freudizm* gibi ilhâd cereyanlarına ait tenkit ve cevaplar eski kelâm kitaplarında mevcut olmadığından Yeni İlmî Kelâm bu cereyanları da ele almıştır.⁴⁹ Bu dönemin temel özelliklerinden biri de gayb âlemine ve gaybî bilgilere îtibar etmeyen bir akılcılık felsefesi olan

⁴⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Düşüncesinde Arayışlar, Hangi Felsefi Ekolü Kabul Etmeliyiz?*, sdl. Adil Bebek, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

⁴⁵ Özervarlı, a.g.e., s. 55.

⁴⁶ Özervarlı, a.g.e., s. 55.

⁴⁷ Özervarlı, a.g.e., s. 46.

⁴⁸ Özervarlı, a.g.e., s. 52.

⁴⁹ Topaloğlu Bekir, *Kelâm İlmi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1981, s.39.

moderniteye boyun eğmeme ve modernitenin hükmettiği dünyada vahyi ihmal etmeyen bir akılcılık geliştirme gayretinin var olmasıdır.⁵⁰

XIX. yüzyıldaki siyasi, içtimai değişimler karşısında Osmanlı Devleti'nin devamlılığını sağlayabilmek için toplumda çeşitli fikir akımları da baş göstermiştir. Bunlardan ilki Osmanlıcılık, bizzat Osmanlı Devleti'ni yönetenlerin ortaya koyduğu ve yönlendirdiği bir fikir akımıdır. Amaç, dışa karşı güç kaybeden devletin içeride güçlü olmasını sağlamak, ayrılıkçı hareketlerin önünü kesmektir. Diğer fikir akımları ise II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan fikir akımlarıdır. İslâmlaşma (İslâmcılık), Batıcılık, Türkçülük, Âdem-i Merkezîyetçilik, Sosyalizm. Yusuf Akçura ise bu fikir akımlarını üç başlık altında toplamıştır. Bunlar: Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük.⁵¹

Osmanlıcılık: Cins, din ve mezhep farkı gözetmeksizin, Amerikan ulusu gibi bir Osmanlı ulusu oluşturmak fikridir.⁵²

Türkçülük: Akçura: “*Türk birliği ilkin Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleştirilmesiyle başlayacaktır. Sonra, Asya kıtasıyla Doğu Avrupa’da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasi milliyet meydana getirilecektir.*” şeklinde açıklamıştır.⁵³

İslâmcılık: Dünyadaki Müslümanlardan bir İslâm birliği meydana getirilmesi fikri ve eylemidir. Avrupa ve Rusya ise İttihâd-ı İslâm’a pan-İslâm demektedirler. Bunun sebebi, İttihâd-ı İslâm fikrinin etkinliğini azaltmaktır. Bunun için ortaya atılan suni gerekçelerle beslenen bir kavramı (pan-İslâm) kullanmışlardır. İsmail Kara ise İslâmcılığı şöyle tanımlamıştır: “*İslâmcılık: XIX-XX. yüzyılda İslâmı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) ‘yeniden’ hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek,*

⁵⁰ Özerverarlı M. Sait, “Kelâm”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C.XXV, Ankara, 2002, 201.

⁵¹ Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.b., Ankara, 1987, s.7.

⁵² Akçura, a.yer.

⁵³ Akçura, a.g.e., s. 19.

*birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların bütününe ihtiva eden bir düşünce ve harekettir”.*⁵⁴

II. Meşrutiyet yıllarında İslâmcılık kavramı, bizzat bu akımın mensubu olan kişiler tarafından kullanılmamış, daha sonraki yıllarda yapılan bir isimlendirme olmuştur. Bu akım siyasî ve ekonomik anlamda İslâm dünyasının birliğini savunur.⁵⁵

Abdülaziz Çâvîş’in Osmanlı ile ilişkisi yukarıdaki fikir akımlarının zirvede olduğu, tartışıldığı döneme denk gelir. Ayrıca bu süreçte siyasi olarak da büyük değişiklikler yaşanmıştır. Trablusgarp ve Balkan savaşları kaybedilmiş, Birinci Dünya Savaşı çıkmıştır.⁵⁶ İttihâd-ı İslâm düşüncesiyle Çâvîş ümmeti savaş meydanlarına davet etmiştir: “*Ey ehl-i tevhid! Ey şanlı tarihin sahipleri! Eğer cennet istiyorsanız işte kapıları açıktır. İçince nehirler akıyor, lezzetli meyveler dallarından sarkıyor. Bütün bu ilâhi nimetler kılıçların gölgeleri altındadır. Yok eğer dünyayı istiyorsanız emin olunuz ki hikmeti küçülten fedakarlık göstermeyen zillet içinde hayatlarını yaşayıp, kendilerini vatanlarını düşman saldırısında müdaafa etmeyenler esirlikten kurtulamaz, esenlik ve saadet yüzü göremezler.*”⁵⁷

Abdülaziz Çâvîş’in yazdığı metinlerden anlaşıldığı üzere İttihâd-ı İslâm (İslâmcılık) fikir akımına dâhil olduğunu söyleyebiliriz. Çâvîş: “*Birer birer bütün İslâm devletlerini mahvettiler. Bugün Osmanlı Devletinden başka İslâm dininin dayanacağı güveneceği hiçbir saltanat kalmadı.*”⁵⁸ Yine Çâvîş, Osmanlı devletine bağlılığını beyan eder ve İngiliz ile Fransızlara uyan Şerif Hüseyin’i Osmanlıya biat etmeye davet eder: “*Mademki hilafetten maksat, müslümanlar arasında adaleti sağlamak, sınırların ve hukukun korunması, İslâm’a sıkıntı veren açgözlü, yağmacı, hücum eden diğer ümmetlerin def edilmesidir. O halde buna layık Osmanlıdan başka kim vardır?*”⁵⁹

⁵⁴ Kara, İsmail, Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu, İstanbul, 2013 s. 17; Kara İsmail, Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler, Risale Yayınları, C. I, İstanbul, 1986, s.17.

⁵⁵ Sabahattin, Çağın, *Fikir Akımları Karşısında Mehmet Akif Ersoy*, Yeni Türk Edebiyatı Dergisi, S. 2, Ekim 2010, s. 70.

⁵⁶ Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, *İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, c. IX, s. 255.

⁵⁷ Çâvîş, Abdülaziz, “Yeryüzündeki Umum Müslümanlara Beyannâme”, *Sebilü’r- Reşâd*, Muharrem 1333, C. XIII, S. 317 s. 36.

⁵⁸ Çâvîş, Yeryüzündeki Umum Müslümanlara Beyannâme, s. 43.

⁵⁹ Çâvîş, *Hilâfet*, s.29.

İKİNCİ BÖLÜM
ANGLİKAN KİLİSESİ VE MEŞİHAT KURUMUNA
SORDUĞU SORULAR

I. ANGLİKAN KİLİSESİ

A. TARİHSEL GELİŞİMİ

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesiyle, o dönem Roma hâkimiyeti altında olan İngiltere'ye Roma ve Fransa'dan (Gaul'dan) misyonerler gelerek Hıristiyanlığı yaymaya başlamışlardır. Böylelikle İngiltere'de ilk kiliseler kurulmuştur. Yerel toplulukların oluşturduğu ve ekseriyetle yaşlılar kurulu tarafından yönetilen ilk kiliselere 'Kelt Kilisesi' adı verilmiştir.⁶⁰ Hıristiyanlığın İngiltere'de hızlı yayılım göstermesini, Papa I. Gregory emriyle adaya gönderilen, aynı zamanda ilk Anglikan Başpiskopos'u sayılan Aziz Augustine ve kırk keşişden oluşan misyoner ekip sağlamıştır. Augustine ve ekibinin İngiltere'deki öncelikli görevi Hıristiyanlığı kabul etmiş Keltler'e Batı Kilisesi'nin (Roma Katolik) usullerini öğretmektir. Kral Ethelbert de Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Canterbury' de bulunan sarayını Aziz Augustine'e vermiştir. Bu tarihten itibaren Canterbury İngiltere'nin ilk piskoposluk bölgesi ve Canterbury piskoposları da Anglikan Kilisesi'nin başı olmuştur.⁶¹ Şu anki Canterbury Başpiskoposu Justin Welby' dir. Canterbury Başpiskoposu aynı zamanda tüm dünyadaki Anglikan toplumunun sembolik lideridir.⁶²

Türkçe' ye Anglikan olarak geçen "Anglican" kelimesi anlam itibariyle İngiltere'nin demektir. Kelime köken olarak Latince İngiliz anlamına gelen 'Anglicanus' kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla "Anglikan Kilisesi" İngiltere Kilisesi ile aynı anlamı ifade etmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Anglikan Kilisesi' ni, Canterbury Başpiskoposluğu'nun görüşlerini kabul eden ve geleneksel olarak Aziz Augustine tarafından inşâ edildiğine inanılan İngiliz Ulusal Kilisesi şeklinde tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalar ilk dönem için yeterli gelirken günümüzde yetersiz kalmıştır. Zira Anglikan Kilisesi yaptığı misyonerlik faaliyetleriyle günümüzde dünyanın dört bir yanına yayılarak kendisini Katolik Kilise olarak tanımlamaya

⁶⁰ Şahin, Mehmet, "Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S.18, s.138-139; Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C.XVII, 333.

⁶¹ Çatalbaş, Resul, *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara, 2011, s. 8-9.

⁶² Bilgin, Mustafa Said, İngiltere Kilisesi Anglikanizm, *Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Öğrencileri Araştırmalar Grubu*, Sakarya, 2018, s. 3.

başlamıştır.⁶³ Anglikanizm öncesi Katolik geleneğe bağlı İngiltere, Luther' den yüz elli yıl önce John Wycliffe (1330-1384) sayesinde reformla tanışmıştır.⁶⁴ Wycliffe, “ Kutsal Kitap'a yeniden dönüş” parolasıyla Papa'nın kabul edilen üstün otoritesine karşı çıkmış, Kilise'ye verilen vergilerin azaltılmasını dile getirmiş, kilisenin zenginliği çevresinde Katolik Kilisesi'ni eleştirmiştir.⁶⁵ Kutsal Kitap'ın Latince metnini İngilizce'ye çevirmiş ve insanların ana dillerinde okuyup anlayabilmelerini sağlamıştır.⁶⁶ Ölümünden sonra ülkedeki reformist hareketler son bulmamış ve görüşleri Lollardlar (mırıldananlar) denen grupla sürerek XVI. asır reformuna yol açmıştır.⁶⁷

İngiliz tarihi yazarları, Anglikan Kilisesi'nin tarihinin İngiliz toplumunun Hıristiyanlığı kabul etmesiyle başladığını kabul ederler. İngiltere'de V. Asırda başlayan Hıristiyanlığı anlatma faâliyetleri, VI. asırda etkili olmaya başlamış ve VIII. asır sonlarında da yaklaşık olarak tüm İngiltere Roma Kilisesine dâhil olmuştur.⁶⁸ İngiltere'de ilk kilisenin St. Augustin tarafından V. yüzyılda kurulduğu bildirilir. Anglikan Kilisesi bu tarihten itibaren ruhani otoritesinin yanında, dünyevi otorite olan kralların yanında yer alarak ve kendilerine birtakım siyâsî güç elde etmişlerdir. Krallar kiliseyi korumakla, kendilerine ruhani bir destek bulurlarken kilise krala itaatin temsilciliğini yapmıştır.⁶⁹

III. Edward öncülüğündeki reform çabaları, halefi Kral VIII. Henry zamanında kalıcı bir sürece girmiştir. Bu dönemde Lutheran düşüncelerin ülkede yayılmaya başlaması, halkın Katolik din adamlarının uygulamalarından rahatsız olmaya başlaması ve kralın, karısı Katerina Aragon'dan boşanıp Anne Boleyn ile evlenmek istemesidir. Bu duruma Papa'nın Katoliklikteki boşanma yasağı sebebiyle karşı çıkması ülkedeki reform sürecinin üç ana nedeni olmuştur. Anglikan Kilisesi Roma ile bağlarını kesmeye

⁶³ Özcan, Azmi, “ İngiltere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. XXII, 299-300; Çatalbaş, a.g.e., s. 22.

⁶⁴ Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, C.41, S.1, s.320; Bıyık, Mustafa, “Anglikan Kilisesi”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Ed. Şinasi Gündüz), 3. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 178.

⁶⁵ Ağaoğulları, M.Ali - Köker Levent, *Tanrı Devletinden Kral Devlete Siyasal Düşünceler*, İmge Yayınları, Ankara, 1997, s. 87.

⁶⁶ Ökten, Kaan H., *Hıristiyanlıkta İnancın Yenilenmesi: Luther'in Teolojik Tezleri ve Toplumsal Yansımaları*, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 47.

⁶⁷ Bıyık, a.g.e., s. 178.

⁶⁸ Maurois Andre, *İngiltere Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 50.

⁶⁹ Çatalbaş, a.g.e., s. 40.

başlamış ve Katoliklik Protestanlık arasında bir çizgi izlemiştir. Anglikan Kilisesi'nin Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılmasının tek sebebi olarak Kral VIII. Henry'nin eşinden boşanması olayını göstermek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira bu olay bölünmenin sebebi değil bu sürecini hızlandıran faktörlerden birisidir. Aslında bu durum birikmiş, patlamaya hazır siyasi, sosyal ve dini oluşumun doğal bir neticesidir. VIII. Henry'nin 1547 yılındaki ölümüne kadar İngiliz reformu temelde teolojik olmaktan ziyade politik bir olay olarak kalmıştır. Bu dönemde reform adına yapılan en büyük değişiklik ise Anglikan Kilisesi'nin başının artık Papa değil de İngiltere Kralı olmasıdır. Anglikan Kilisesi, Katolik dogmadan ve dini görüşünden ayrılmaksızın, kendisini Kilise'nin başı ilan ettiği “Üstünlük Bildirisi” ile tanımlamıştır. Bu bildiriyle İngiltere, Roma Kilisesi'nden ayrılmakla beraber piskoposluk makamını muhafaza etmiştir.⁷⁰ “Üstünlük Bildirisi” ile Katolik Kilisesi ve Papa'nın yetkileri İngiltere Kralına verilmiş ve böylece milliyetçi bir oluşumun temelleri atılmıştır.⁷¹ Yine bu dönemde Kral, Lutheran ağırlıklı “10 Madde”yi onaylamış, kilisede resim ve ikonların bulundurulmasına yasak getirmiş, kilise dualarının ana dilde yapılmasına ve İngilizce'ye çevrilen Kutsal Kitap'ın bütün kiliselere gönderilmesine hükmetmiştir.⁷² Halefi VI. Edward döneminde de reformlar devam etmiş, daha sonradan Anglikan Kilisesi için başucu kaynağı olacak olan “*Toplu Dua Kitabı (Book Of Common Prayer)*” hazırlanmıştır.⁷³ 1553'te 42 maddelik inanç bildirisi hazırlanmıştır. Bu bildiri Kilise'nin inancının özeti niteliğindedir. Günümüzde de I. Elizabeth dönemi düzenlemesinden sonra mahiyetini koruyarak kabul görmüştür. VI. Edward döneminde de süren reformlar, onun 1554'te ölümüyle yerine geçen I. Mary (Tudor) ile önemli bir darbe almıştır. VIII. Henry'nin ilk eşi Catrina'dan doğan kraliçe, annesini boşayan reformcu zihniyete daima nefret duymuştur. İnançlı bir Katolik olarak kendisini yetiştiren kraliçe iktidara gelince reformculara yönelik baskı, işkence ve infazlarıyla tarihe “Kanlı Mary” olarak geçmiştir. Yeni bir düzenleme yapmayı sadece İngiliz Kilisesi'ni babasının iktidarından önceki durumuna getirmeye çalışmıştır. Ancak kısa süren iktidarı, bu düşüncesini hayata geçirmesine imkân tanımamıştır. 1558 yılında varisi olmadan ölmüştür ve tahta üvey kardeşi Elizabeth çıkmıştır. Reformcular yeniden

⁷⁰ Çatalbaş, *Anglikan Kilisesi*, (Doktora Tezi), a.g.e., s. 37-39.

⁷¹ Çatalbaş, Resul, *Anglikan Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 58.

⁷² Bıyık, a.g.e., s. 178.

⁷³ Akgün, Semra, *Anglikan Kilisesi'nin Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s. 26.

yükselişe geçmiştir. Böylece VIII.Henry döneminde Katolik Kilisesi ile yollarını ayıran İngiltere Kilisesi, I. Mary döneminde tekrar papalık idaresine girse de, Elizabeth ile yeniden Katolik Kilisesi'nden ayrılarak kurumsallaşmasını önemli ölçüde tamamlamıştır. Sonradan Anglikan Kilisesi kimliğini alan İngiltere Kilisesi'nin en önemli şahsiyeti, reform sürecinde oynadığı rolle Elizabeth olmuştur. O, uzun saltanatı döneminde Anglikanizm'in temelini atmıştır. Her ne kadar İngiltere Kilisesi VIII. Henry döneminde Papa'yla yollarını ayırarak bağımsız bir kilise görünümünü kazanmışsa da tam anlamıyla bağımsız olması Elizabeth döneminde olmuştur. Yönetimde oldukça başarılı olan kraliçenin amacı farklı görüşleri karşısına almadan uç teolojik tartışmaları bir kenara itip, Katolik ve Protestan öğretileri arasında orta bir yol (via media) bulmaktır.⁷⁴ VI. Edward döneminde 42 madde olarak yayımlanan İngiliz Kilisesi'nin inanç esasları ise güncelleştirilmiş ve 39 madde halinde yeniden yürürlüğe girmiştir. Kutsal Kitap, kredolar ve ilk dört konsilde ifadesini bulan Katolik öğretisi devam ettirilmiş, Kutsal Kitap'ın tek mutlak otorite olduğu benimsenmiştir. Katolik ibadet ve ritüeller ana dilde ve sade bir tarzda yeniden düzenlenmiş, halkın Kutsal Kitap'ı okuması teşvik edilmiştir. Katolik kilise yapılanmasından vazgeçilerek Episkopal idare benimsenmiş, Papa'nın dinsel ve siyasal üstünlüğü kabul edilmemiştir. Dönüşüm doktrini, araf, endüljans, rahiplerin evlenme yasağı ve azizlere tazimde bulunma reddedilmiştir. Kraliçe I. Elizabeth döneminde Anglikan Kilisesi doktrinsel bir sistem olarak kurumsallaşmıştır. Anglikan Kilisesi'nin inanç ve ayinleri "*Toplu Dua Kitabı*"yla tespit edilmiştir. Bu kitap VI. Edward döneminde kabul edilmiş, az değişiklikler yapılarak yeniden hazırlanmıştır. Fakat sonradan birçok kez değiştirilmiş ve günümüz İngilizce' sine çevrilmiştir. İlk defa 1549'da kabul edilen kitap daha sonra 1552'de, 1662'de ve 1928'de değişikliğe uğramıştır. Toplum için daha anlaşılır olması için 1980 yılında "*Alternative Service Book*" ve 2000 yılında "*Common Worship*" oluşturulmuştur. "*Toplu Dua Kitabı*" Anglikan inanç ve öğretilerinin temelini oluşturur. Bir nevi Anglikan Kilisesi'nin tarih içerisinde geçirdiği dönemleri yansıtır. Katolik Kilisesi'nden ayrılıp yeni bir oluşum içerisine giren Anglikan Kilisesi, ibadet ve inanca olan bağlılığı arttırmak amacıyla bu kitabı oluşturmuştur. Fakat oluşturulan bu kitap Katolik inanç ve öğretiyi tüm yönleri ile ilga etmediği için Protestan öğretiyi

---

⁷⁴ Akgün, a.g.e., s. 27.

benimseyen kimseler tarafından birçok eleştiriye muhatap olmuştur. Reformla birlikte meydana çıkan Protestan görüşlerin bir kısmı da bu kitapta kendisine yer bulmuştur. Katolik öğretinin bir bölümü kaldırılırken bir bölümü devam ettirilmiştir. Kitap kendi içinde farklı ve karşıt öğretileri aynı anda barındırmasından dolayı değiştirilme gereği duyulmuştur. Ülkedeki siyasi iradenin değişmesi bile bu kitapta değişiklikler yapmaya sebebiyet vermiştir. Katolikliğe yakın kral ve kraliçeler idareye geldiği dönem kitaptaki Protestan öğeler ilga edilmiş, buna karşılık Protestanlığa yakın yönetimler idareye geldiği dönem kitaptaki Katolik öğeler ilga edilmiştir.⁷⁵

B. TEMEL ÖĞRETİLERİ VE UYGULAMALARI

Doktrinel anlamda Katolik ve Protestan gerilimin ortasında yer almakla birlikte Protestanlık içerisinde değerlendirilen Anglikanizm'in inanç esasları ve öğretileri VIII. Henry zamanında belirlenmeye başlamış ve Elizabeth döneminde şekillenerek inanç bildirgeleri ve dua kitaplarında ortaya konmuştur.⁷⁶ Günümüze kadar varlığını sürdüren 39 Madde' de⁷⁷ ikona ve resimlere tapınma, arafın varlığı ve komünyonunda/evharist ayininde dönüşüm gibi temel Katolik doktrinler reddedilmiştir. Kilise ve genel konsillerin Kutsal Kitap yetkisinde olması gerektiği belirtilmiş, iman ile aklanma ve ana dilde ibadet vurgulanmıştır. Katolik Kilisesinin yedi sakramenti⁷⁸ vaftiz ve evhariste indirgenmiş; rahiplere evlenme serbestiyeti verilmiştir. Diğer Katolik sakramentleri tamamen reddedilmeyerek “küçük sakramentler” olarak anlamlandırılmıştır. Bu da onları, sakramentleri vaftiz ve evharistle sınırlayan diğer Protestanlardan ayırmıştır.⁷⁹ Anglikanların kilisede otorite olarak Kutsal Kitap yanında Katolikler gibi kilise geleneğini de saymaları onları Katolıklere yaklaştırırken diğer Protestanlardan uzaklaştırmıştır.

Anglikanizm'de ibadetlere ilişkin öğretiler *Toplu Dua Kitabı*'nda bulunmaktadır. İlk şeklini VI. Edward döneminde alan *Toplu Dua Kitabı* günümüze

⁷⁵ Çatalbaş, *Kilisenin Ortaya Çıkışı*, a.g.e., s. 39-40.

⁷⁶ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.32-33; Aydın Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s. 29.

⁷⁷ http://anglicansonline.org/basics/thirty-nine_articles.html 39 Madde.

⁷⁸ Latince “sacramentum” kelimesinden gelmiş olan sakrament sözcüğü “dini âyin” anlamına gelmektedir.. Aydın, Mehmet, “Hıristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. XVII. s. 348-353; Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 98.

⁷⁹ Çatalbaş, *Anglikan Kilisesi*, (Doktora Tezi) a.g.e., s. 108.

kadar Anglikanların resmi belgeleri arasında yerini almış, 1645-1660 yılları arası hariç, İngiltere’de kesintisiz olarak uygulanmıştır. Sakramentler, kilise idaresi ve ritüeller, eserin ana temalarıdır. Eserin sonuna 39 Madde eklenmiştir. Kilise devletin himaye ve kontrolünde olduğundan, parlamento onayı olmadan Toplu Dua Kitabı’nda değişiklik yapılamamaktadır.

İbadetler diğer Protestan kiliselerde olduğu gibi ana dilde yapılır. Kurtuluş iman ile mümkündür. İmanın Tanrı’nın merhametiyle insana geldiğine inanılır (Burada Lutheranizm’in açık etkisi vardır). Vaftiz ve evharist kurtuluş için zorunludur. Bebekliğinde vaftiz olanların gençliğinde yeniden vaftizi istenir. Evharist, Mesih’ in kurtarıcı eylemlerinin anısıdır.

Anglikan Kiliseleri oldukça süslüdür. Kiliselerde komünyonun sunulduğu şaşalı bir masa, kilisenin sembolü büyük bir haç, Mesih’i hatırlattığına inanılan mumlar ve etraftaki resim ve ikonlar dikkat çeker. Kilise ibadetleri cemaatle yapılır. En büyük ritüel pazar ayini olsa da sabah-akşam ibadetleri de önemlidir. İbadetlerde Kutsal Kitap’tan pasajlar ve dualar okunur.

C. KİLİSE YAPILANMASI

Anglikanizm, Episkopal (piskoposluk) denilen kendine özgü bir idari modele sahiptir. Bu yapılanmada üç kilise görevlisi esastır: Piskopos, rahip, diyakoz. Hiyerarşinin üst kısmında piskopos bulunur. Bölgesinde kilisenin öğretilerini yayan ve din hizmetleri sunan piskoposun asli görevi rahip ve diyakozları kutsamaktır. Rahipler, daha sınırlı bölgede dini öğretmekle, dinsel ayin ve ritüelleri yönetmekle yükümlüdürler. Diyakozlar ise sakramentlerin idaresinde rahibe yardım etmek, insanlara vaazlarda bulunmak ve hastaları ziyaret etmekle görevlendirilmişlerdir.⁸⁰ Ülkenin kuzeyi York, güneyi Canterbury Başpiskoposluğu’nca idare edilir. Canterbury Başpiskoposluğu, Anglikan olduğunu savunan tüm kiliselerin ruhani liderliğini üstlenmiştir. Bütün dünyadaki Anglikanlar için önemli bir yere sahiptir.

İngiltere Kilisesi’nin diğer kiliselerden en belirgin farkı, devlet ve parlamento ile olan yakın ilişkileridir. Luther’in etkisiyle “iktidara mutlak itaat” ilkesi benimsenmiştir. Kral/kraliçe, kilisenin en yetkili ruhani lideridir. Kraliçe günümüzde de başpiskoposları

---

⁸⁰ Çatalbaş, *Kilisenin Ortaya Çıkışı*, (Yüksek Lisans Tezi), s.92.

ve katedral yöneticilerini atamaktadır. 1969 yılında alınan kararla kiliseye kendi iç idaresinde önemli bir özgürlük alanı tanınmıştır.

İngiltere Kilisesi bugün devlet tarafından kurulmuş tek kilisedir. Bu kilise “İngiliz” ve “milli” kilise anlamını aşmış doktrinsel ve pratikte geniş bir anlamı kapsamıştır. Bu sebeple Anglikan Kiliseler Topluluğu olarak adlandırılan bu kiliseler için tanımlama da değişmiştir. Anglikan inanç esasları Toplu Dua Kitabı’ndaki öğretisi ve ibadet kurallarını benimseyen, ulusal, bağımsız ve özerk kiliselerin oluşturduğu, Katoliklikle Protestanlık arasındaki çizgiyi benimseyen kiliselerin meydana getirdiği dinsel topluluğa Anglikan kiliseler topluluğu denir.⁸¹ Anglikan Kilisesinin yayılması ve güçlendirilmesi çalışmaları; misyoner kuruluşlar, toplumsal kurumlar, örgütlenmeler ve bunlara paralel sosyal projelerdir.

Devletle iç içe bir yapı sergilemekle siyasal iktidarın tam desteğini alan İngiltere Kilisesi, bu destekle yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle dünyanın her yerinde taraftar edinmiştir. Günümüzde İngiltere dışında Anglikanların yoğun oldukları yerler ABD, Nijerya, Hindistan, Uganda, Güney Afrika, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Sudan ve Tanzanya’dır.

İngiltere’de dini cemaatler arasında çoğunluğu oluşturan Anglikanların günümüzdeki nüfusunun otuz beş milyonu İngiltere ve Kuzey İrlanda’da olmak üzere tüm dünyada yaklaşık yetmiş milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸²

Türkiye’deki faaliyetleri 1820’lere kadar uzanan Anglikanların günümüzde İstanbul’da üç kilisesi mevcuttur: 1870 yılında sade bir mimari tarzda yapılan İngiliz Konsolosluk bahçesindeki St. Helena Kilisesi; 1868 yılında Galata yakınlarında açılan Christ Kilisesi; 1872’de Moda’da açılan küçük All Saints Moda Kilisesi.⁸³ Bu kiliselerin rahipleri yurtdışından temin edilmiştir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra ilk iki kiliseyi tek rahip idare etmiştir. Üçüncü kilisenin 1940’lara kadar kendi rahibi bulunmuş

---

⁸¹ Akgün, a.g.e., s.91.

⁸² Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s.288.

⁸³ Türkiye’de bulunan tüm Anglikan kiliseleri, cemaatlerinin büyüklüğüne göre, sabah ve akşam ibadetini rutin olarak her hafta Pazar günü Evharistiya ayini gerçekleştirilmektedir. Ayrıca kilisenin olanakları doğrultusunda cemaati eğitmeye yönelik Pazar Okulu, çocuklara özel dini bilgilerin verildiği dersler, seminer ya da kilisenin olanaklarına göre bazen seyahatler de olabilmektedir. Kiliselerin hitap ettiği kesim İngilizce konuşan Anglikan Hıristiyanlardır. Bu bağlamda Pazar ayinleri ve günlük ibadetler Moda Anglikan Kilisesi dışında, İngilizce yapılmaktadır.

ve bu tarihten sonra diğer iki kilisenin rahibi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Kilise 1996'dan itibaren ülkedeki Presbiteryenlere terk edilmiştir. 1976-1991 yılları arasında ibadete kapatılan Christ Kilisesi ise 1992'de yeniden ibadete açılmıştır.

Anglikanların İzmir'de ise üç kiliseleri bulunmaktadır: 1870'lerde Alsancak'ta yapılan St. John Kilisesi, yapılışı 1625'li yıllara giden ve İzmir'in en eski kilisesi olarak bilinen St. Polycarp Kilisesi ve 19. asrın ortalarında Bornova'da yapılan St. Mary Kilisesi. Ankara'da İngiliz elçiliği bahçesindeki St. Nicholas Kilisesi ise İstanbul ve İzmir dışındaki tek Anglikan kilisesidir.⁸⁴

II. ANGLİKAN KİLİSESİNİN OSMANLI MEŞİHAT KURUMUNA SORULARI

Anglikan Kilisesi, İstanbul'daki şeyhülislâmlık makamına 1916⁸⁵ yılında Londra'dan bir mektup göndermiştir. Mektupta İslâm dini hakkında bazı sorular sorulmuştur. Bu dönemde İngiltere'de Dinler Külliyyatı Cemiyeti adı altında oluşan ilmi bir cemiyet, dinler hakkında yazılmış eserlerin bir arada bulunacağı bir kütüphane kurmak üzere Mr. Arthur Bouthwood'u görevlendirmiştir. Bu kütüphanenin yazı işleri müdürü olan Mr. Arthur Bouthwood İslâm dini hakkında tanıtıcı bilgiler edinmek istemiştir. Anglikan Kilisesinin matbaa sorumlusu da olan Arthur Bouthwood, Kilise adına dönemin Osmanlı Şeyhülislâm'ı Haydarîzâde İbrahim Efendi'ye bir mektup göndermiştir. Mektupta, Müslümanlığı hakiki bir şuurla yaşayan, günümüz problemlerini dikkate alan bir Müslüman'ın iç dünyasını tanıtmak, İslâm'ın hakiki sesini işitmek istediğini yazmış ve aşağıdaki sorulara cevap istemiştir:⁸⁶

1 . İslâm dini nedir?

2 . Bu din, düşünce ve hayata neler veriyor?

⁸⁴ Malkoç, M. Numan, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, Kaya Basım Yayın, İstanbul, 1999, s.42.

⁸⁵ Şahin, a.g.e., s. 197. Hoca Râsim Efendi, "Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb", *Alemdar Gazetesi*, 12 Eylül cuma 1335/1919. Ahmed Râsim Avni soruları gazetede yayınlarken 5-6 ay önce soruların Meşihat'a geldiğini belirtir ki bu da 1335/1919 yılının Mart-Nisan ayları olmalıdır. Eşref Efendizâde Şevketî Mehmed, *Emek ve Sermaye Mücadelelerinin Dinî Çözümü*, sad. Ömer Karaoğlu, Okur Akademi Yayınları, İstanbul, 2019, s.10. 21 Kânûn-i Evvel 1918 tarihinde mektubun geldiğini beyan eder.

⁸⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Anglikan Kilisesine Cevap*, sad. Dr. Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. XLV. Sebilü'r-Reşâd, "Anglikan Kilisesine Cevap", *Sebilü'r- Reşad*, C. XXI, Aded. 527 (Nisan 1339), s. 55.

3 . Zamanımızın çeşitli bunalımlarını nasıl tedavi ediyor?

4 . Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha kötü bir biçimde çeviren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?⁸⁷

Gönderilmiş olan mektupta, bu sorulara otuz bin kelimele cevap verilmesi talep edilmiştir. Daha sonra ikinci bir mektupla şeyhülislâmlık makamına müracaat ederek, taleplerini yenilemiş ve detaylandırmıştır. Arthur Bouthwood sorulara verilecek cevabın elli bin kelimeye kadar çıkabileceğini bildirmiştir. Bouthwood, soruların siyasi ve dini öneminin, özellikle üçüncü ve dördüncü soruların ayrıntılı bir şekilde açıklanmasını istemiştir. İslâm dini zamanın çeşitli bunalımlarını nasıl tedavi ediyor sorusunda, işçi devrimi olarak görülen siyasi, toplumsal, endüstriyel düzensizliğe başka bir ifadeyle Avrupa sosyal hayatını alt üst eden Kapitalizm, Sosyalizm, Komünizm gibi sosyal akımların sebep olduğu kargaşaları kastettiğini belirtmiştir. Bouthwood, bu soru ile İslâm dininin nasıl bir sosyal topluluk teşkil ederek bu sıkıntıları çözdüğünü ve İslâm'ın günümüz toplumu hakkındaki görüşlerini öğrenmek istediklerini ifade etmiştir.⁸⁸

Anglikan Kilisesi'nin bu soruları, dönemin ilmi, fikri ve dini çevrelerini uzun süre meşgul etmiştir.

III. ANGLİKAN KİLİSESİNİN SORULARINA CEVAP YAZAN ŞAHSİYETLER

Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi, cevap mahiyetinde bir eser yazılmasını, günümüzde varlığını sürdürmeyen Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye⁸⁹ yönlendirmiştir. Kurum yapmış olduğu toplantılarla durumu değerlendirmeye başlamıştır. Konu ilk kez 2 Ağustos 1336'daki toplantıda gündeme gelmiştir. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalarından Ferit Bey ve Hafız İsmail Efendi görevlendirilmiştir.

⁸⁷ Çâvîş Abdülaziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, çev. Mehmed Âkif Ersoy, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974, s. 8.

⁸⁸ İzmirli, a.g.e. s. XLVI.

⁸⁹ Toplumun dini konulardaki problemlerine cevaplar üretmek, eserler yayınlamak, yabancılara bu alanda resmi cevaplar vermek amacıyla Sultan Reşad'ın iradesi ve Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde (1918) bir akademik kurul niteliğiyle resmen kurulan bu kurum 1922'de kapatılmıştır. Bkz. Sadık Albayrak, "Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993, C.XIII, 506-507.

Toplantı yapılarak bir cevap hazırlanması istenmiştir. Yazılan cevaplar okunmuş, konu ile ilgili görüşler alınmış, herkes tarafından imzalanması kararlaştırılmıştır. Bir sonraki toplantıda ise konu tekrar müzakere edilmiş, cevapların yeniden yazılması kararlaştırılmıştır. Konunun önemi açısından Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin birçok defa yöntem değiştirdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle üyeler ayrı ayrı cevaplar yazma yoluna gitmişler, sonra kendi aralarında bölüşerek cevap verme yoluna gitmişler, fakat istedikleri başarıyı elde edememişlerdir. Özetle meseleyi dört beş sene neticelendirememişlerdir, istenilen cevabın ortaya çıkmaması eleştirilere neden olmuştur. İçtihat Gazetesinde yayınlanan bir makalede bu konu nedeniyle şeyhülislâmlık Kurumu ve dolayısıyla Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye eleştirilmiştir. Makalede; üç dört basit soruya uzun süredir hala cevap verilmediği ifade edilmiş, şeyhülislâmlık makamının kendi asli işlerini ihmal edip başka konularla uğraştığı yönünde eleştiriler yapılmıştır.⁹⁰

Darü'l-Hikme'nin bir toplantısında cevabın gecikmesi tartışılmış ve bu yapılan eleştiriler değerlendirilmiştir. Kurumun bu sorulara cevap vermekte yetersiz olmadığı, içerisinde bulunan şartlar nedeniyle gecikme olduğu ifade edilmiştir. Konu ile ilgili bir bildirge yayınlanması tartışılmış, daha sonra İzmirli İsmail Hakkı Efendinin yazmış olduğu cevabın, şeyhülislâmlık makamına sunulması, üyelerden Rasim Avni Bey'in teklifi üzerine kararlaştırılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili gazete yazarlarına beyanat verilmesi kabul edilmiştir.⁹¹

Nihayet İzmirli İsmail Hakkı'nın yazdığı eser tercih olunarak bunun etrafında fikir alışverişlerine başlanmıştır. Tekrar tekrar incelenmiş, uzun tartışmalar sonrasında bu cevabın gönderilmesine karar verilmiştir. Fakat Dârü'l-Hikme bunda da başarılı olamamıştır. O sırada İzmirli İsmail Hakkı, Büyük Millet Meclisi hükümeti Şer'iyye ve Evkaf Nezareti tarafından İslâm Tedkikleri ve Te'lifleri Hey'eti üyeliğine tayin edilince İstanbul'dan ayrılmış, Ankara'ya gitmiştir. Bundan bir süre sonra Dârü'l-Hikme ilga olmuştur. Eser bu dönemde yayınlanmamıştır. Mesele Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine gelince dönemin vekîli Abdullah Azmî Efendi “ *Bu işin şimdiye kadar gecikmesinde bir hikmet olduğu anlaşılıyor. Demek bu cevabı vermek Ankara'ya nasib olacaktı. Büyük*

⁹⁰ Akman, Zekeriya, Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 2013, C. 6, S. 11, s.362.

⁹¹ Akman, a.g.e., s. 363.

Millet Meclis-i İslâmîsi için büyük bir şeref teşkil edecek olan bu cevabın derhâl neticelendirilmesi icâb eder.” diyerek işe tam bir ciddiyet ile başlamıştır. Tedkikât ve telîfât-ı İslâmiye ile iftâ’ heyetleri birleşerek İzmirli İsmail Hakkı’nın eserini tetkike başlamışlar ve bazı değişiklikler ile neşrine karar vermişlerdir. Eserin düzenlenmesi son bulunduğu sırada Abdullah Azmi Efendi, Şeriye Vekâletinden çekilmiş, Konya mebusu Vehbi Efendi göreve başlamıştır. Vehbi Efendi düzenlemeleri son bulan bu eserin neşrini onaylamıştır.⁹² Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Şer’iyye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Efendi’nin beyanına göre, “*Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ne seçilince, durumdan haberdar oldum. Böyle mühim bir suali cevapsız bırakmayı İslâmiyet’in şanına layık görmediğim için, derhal müsveddelerle temize çekilen kısımları İstanbul’dan getirip yeniden incelenmesine Fetvâ ve Tedkik He’yetlerini memur ettim. Her iki heyet toplanıp bu eseri tedkik ederek, pek az bir kısmını değiştirdikten sonra olduğu gibi kabul etti. Söz konusu eserin basılarak yayım sahasına sürülmesi bendeniz tarafından uygun bulundu.*”⁹³ İzmirli İsmail Hakkı’nın bu eseri “el Cevabu’s-Sedid fi Beyan-i Dini’t-Tevhid” adıyla 1339 yılında Ankara Ali Şükrü Matbaası tarafından yayınlanmıştır.

Yine bu sorulara cevap mahiyetinde olan bir diğer eser bizim incelemekte olduğumuz Abdülaziz Çâvîş’in yazmış olduğu eserdir. Şer’iyye Vekîli Mehmed Vehbi, İzmirli İsmail Hakkı’nın eseri ayrıntılı olduğu için, daha özet ve diğer dillere tercümesi daha kolay bir eserin yazılmasını Tedkikât ve Telîfât-ı İslâmiyye’nin başkanı olan Abdülaziz Çâvîş’den istemiştir. Böylece mesele sonuçlanmış ve bütün Müslümanlık ve Hıristiyanlık dünyasını ilgilendiren bu önemli vazifenin yerine getirilmesi Büyük Millet Meclisi’ne nasip olmuştur. Bu cevap, İslâm âlemi için çok büyük bir hizmet olup, Büyük Millet Meclisi’nin izzet ve şerefini İslâm âleminde arttıracığına inanılmıştır.⁹⁴

---

⁹² Şengüler İsmail Hakkı, Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyyatı, Hikmet Neşriyat, İstanbul, C. XIII., s. 12.

⁹³ İzmirli, a.g.e., s. XLVII.

⁹⁴ Şengüler, a.g.e., C. VIII, s. 14; ayrıca bkz. Sebilü’r-Reşâd, “Anglikan Kilisesine Cevap”, s. 55.

Devletin resmi kurumlarının cevapları dışında bazı ilim adamlarının şahsi çabasıyla da cevaplar yazılmıştır. Doktor Milaslı İsmail Hakkı, Hoca Râsim Efendi, Eşref Efendizâde Şevketî Mehmed, Said Nursi⁹⁵ bunların arasında sayılabilir.

A. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

Bu eserin kaleme alınış sürecinden bahsetmiştik. İzmirli İsmail Hakkı'nın "*el Cevâbü's-Sedîd fî Beyân-i Dîni'd-Tevhîd*" eseri 1339 yılında Ankara'da basılmış, Tedkikat ve Telîfât-ı İslâmiyye neşriyatı arasında yayınlanmıştır. Müellif bu çalışmada Anglikan Kilisesinin sorularına kapsamlı bir şekilde cevap vermiştir. Bu eser 1995 yılında Fahri Unan tarafından sadeleştirilmiş ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmıştır.

B. ABDÜLAZİZ ÇÂVİŞ

Çâvîş, "Ecvibetî Fi'l-İslâm 'An Es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye" eserinin önsözünde bu eseri neden kaleme aldığından bahsetmiş, İzmirli İsmail Hakkı'nın eseri için "*Gerçekten İslâm'ın inançlarını, hükümlerini, ahlâkını tamamıyla içine alan bu güzel eser, tevhid dininin masum çehrelerine uzun çağların yığdığı şüphe ve vehim perdelerini yırtmış, atmış, dinin alnını birçok kuşakların eliyle sürülen lekelerden temizlemiştir.*" sözlerini kullanmıştır. Çâvîş'in Arapça olarak yazdığı bu eser Tedkikat ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Hey'eti neşriyatı arasında Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası'nda doksan altı sayfalık bir kitap halinde basılmıştır (İstanbul 1339). Bölümler halinde *Sebilü'r-Reşâd* Mecmuasında yayınlanan eser, Mehmed Âkif Ersoy tarafından Anglikan Kilisesine Cevap başlığıyla Türkçe'ye çevrilerek Evkâf Matbaası'nca 290 sayfalık küçük boy bir kitap halinde yayımlanmıştır (1342). Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilen eser, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında çeşitli tarihlerde basılmıştır (Ankara 1974, 1975, 1979, 1985, 1987).⁹⁶

Yirminci yüzyılda Müslümanlık, kendi esasları ve genel kurallarını Hıristiyan âlemine bu cevap niteliğindeki eser ile duyurmuştur. İlimlerin bugünkü muazzam gelişmeleri, ilerlemeleri karşısında İslâm, kendi özünü, niteliğini, fikir hayatı ve maddi hayattaki etkisini, değişimlere karşı bakış açısını, görüşünü, dünyada mevcut olan

⁹⁵ Ayrıca Said Nursi, Anglikan Kilisesinin sorularına cevap niteliğinde bir eser yazmamış, Risale-i Nur Külliyyatı içinde bazı yazılarında bu konuya değinmiştir.

⁹⁶ Şahin, a.g.e., s. 197-198.

eziyet, güçlülere karşı çare olacak kaidelerini açıklamıştır. Sonuçta İslâm'ın büyüklüğü, fitrata uygun ve herkesi kapsayan bir din olduğu, insanlığın mutluluğu için bundan başka bir yol olmadığı ortaya konulmuştur.⁹⁷

C. MİLASLI DOKTOR İSMAİL HAKKI

Milashlı İsmail Hakkı, herhangi bir görevlendirme olmaksızın kendi iradesiyle Kiliseye cevap maksadıyla “*Hakikat-ı İslâm*” eserini kaleme almıştır, bunu da eserin giriş kısmında açıkça belirtmiştir. Kitabın önsözünde, yazarın bu eseri yazmasının sebebi çevresindeki bazı kişiler ve sevenleri tarafından kendisine teklif edildiğini belirtmiştir.⁹⁸ Eser 221 sayfadan oluşmaktadır. Anglikan Kilisesinin sorularını yanıtladıktan sonra “*Gayet Mühim Bir Soru*” başlığıyla “*Bu kadar yüce, başlangıcı ve esasları, hüküm ve ahkâmı muhteva olan, hukukları bu derece adaletli olan bir dinin mensupları niçin bu derece geri kalmışlardır?*”⁹⁹ sorusunu ele alıp cevaplandırmaya çalışmıştır. Dr. Milashlı İsmail Hakkı müslümanların geçmişteki terakkilerinden bahsederek Müslümanlığın ilerlemeye engel olmadığını söylemektedir:

“...Geri kalmak için bir kerre ileri gitmek lazım gelir. Evet, Müslimanlar bir vakitler ileri gitmişler ve gayet esaslı bir medeniyet meydana getirmişler idi. Hatta yalnız kendileri ileri gitmiş olmayıp başkalarının da ileri gitmelerine ve daha doğrusu bugünkü medeniyetin zühûr ve hüsûlüne sebep olmuşlardır... Eğer Avrupalılar'ın terakkisi ancak tabâatın îcâdıyla başlamış olsa idi tabâatın yeni îcâd olunduğu bir zamanda Cristof Colomp yetişmiş olabilir mi idi? Hâsılı Avrupalılar hakiki devr-i intibahlarının Müslimanların Avrupa'ya geçtiklerinden sonra hâsıl olduğunda ve bi husus ehl-i sâlib temasları üzerine kuvvet bulduğundan şübhe yoktur. XV. ve XVI. asırdaki süratle terakki eden devr-i terakkiyi hep evvelki intibaha ve pek doğru olarak tabâatın îcâdına merbuttur, Avrupalıların Yunan âsâr-ı medeniyesini tetkik etmeleri de yine Arab kitabları vasıtasıyla olmuştur ki bu hakikat Avrupa tarihlerinde bir tafsîl-i mestur olduğu gibi elyevm kütüphanelerinde mahfuz kitaplarla da sabittir.¹⁰⁰

⁹⁷ Şengüler, a.g.e., C. VIII, s. 14, ayrc bkz. “Anglikan Kilisesine Cevap”, *Sebilü'r-Reşad*, a.g.e., s. 55.

⁹⁸ Milashlı Doktor İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslâm*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341, s. 2.

⁹⁹ Milashlı, a.g.e., s. 216-221.

¹⁰⁰ Milashlı Doktor İsmail Hakkı, “Müslimânlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar?”, *Sebilü'r-Reşad*, İstanbul, 1335, C.XVII, S. 423-24, s.56-58.

Ayrıca eserde Anglikan Kilisesinin sorularına âyet-i kerimeler, hadisi-i şerifler, İslâm alimlerinin görüşlerinden örnekler vererek cevaplar vermiştir. Tevrat ve İncil'den alıntılar yaparak peygamberleri savunma yoluna gitmiştir. Hz. İsa ve Hz. Meryem hakkında uzun tartışmalar yapmıştır. Eserin birçok bölümünde tasavvufi hikayeler anlatmıştır.

D. AHMED RÂSİM AVNİ

Ahmed Râsim Avni, yani Hoca Râsim Efendi Dârü'l-Hikmet'i-İslâmiyye'de azalık ve şeyhülislâmlık makamı tarafından çıkarılan Cerîde-i İlmiyye'de yazarlık yaptığı dönemde, Anglikan Kilisesi tarafından cevaplanması istenen dört soru sorulmuştur. Hoca Râsim Efendinin diğer eserler neşredilmeden önce Alemdar gazetesinde “*Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevap*” başlığı altında otuz dokuz tefrika halinde yazıları yayınlanmıştır.¹⁰¹ Hoca Râsim Efendi bu konuyla ilgili yayınladığı ilk yazısında, cevabı yazmak ile Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin görevlendirildiğini, ancak bu soruların tüm müslümanları ilgilendirdiği ve her âlimin, müçtehidin cevap yazması gerektiğini ifade etmiştir. Bu cevapların gazetelerde yayınlanmasını, Boutwood da hangisini seçerse onu kendi kütüphanelerinde bulundurmasının daha hayırlı olacağını gazetede yazmıştır.¹⁰² Yarım kalmış olan bu cevapta din-modernleşme ilişkileri, yeni ilm-i kelâm konuları ve oryantalistlerin iddialarına verilen cevaplara dair meseleler bulunur.¹⁰³ Hoca Râsim Efendi “*Cevaba başlamadan önce Mr. Arthur cenâblarının mektubunun Türkçesini yazacağım ta ki nasıl cevaplar istediği anlaşılsın*” diyerek İngiltere'de Dinler Külliyyatı Cemiyeti'nin görevlendirdiği yazı işleri müdürü olan Mr. Arthur Bouthwood'un mektubunun tamamını tercüme edip Alemdar Gazetesinde yayınlamıştır.¹⁰⁴ Bu yazı dizisinin varlığı Anglikan Kilisesi'ne verilen cevaplar içerisinde dikkatten kaçmıştır. Bunun nedeni İngiliz Muhipleri Cemiyeti azası olduğu bir dönemde metni kaleme almış olması, cevabın kendi ilişkileriyle bir irtibatının

¹⁰¹ Birinci, Ali, Hoca Râsim Efendi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998, s. 194-196.

¹⁰² Hoca Râsim Efendi, a.g.e., S. 170, 1570, 11 Eylül 1335/1919.

¹⁰³ Özdiç, Rıdvan, Hoca Râsim Efendi ve Anglikan Kilisesi'ne Cevap, *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2018.

¹⁰⁴ Hoca Râsim Efendi, “Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb”, *Alemdar Gazetesi*, S. 171-1571, 12 Eylül 1335/1919.

kurulup kurulamayacağı olabilir. Aynı şekilde bu yazı dizisinin İngiliz yanlısı Alemdar Gazetesi'nde yayımlandığı da dikkate alındığında bu görüşü destekler niteliktedir.¹⁰⁵

Ahmed Râsim, birinci sorunun cevabının yayını tamamlamadan gelen eleştiriler neticesinde yazılarına son vermiştir. Eleştiriler, içerik ve seviyeye yöneliktir. Diğer cevapların komisyonlarda ele alındığı tarih ve yayın tarihleri göz önüne alınca bu cevap ilk teşebbüs olmuştur.¹⁰⁶

E. EŞREF EFENDİZÂDE ŞEVKETİ

Şevketi Mehmed Efendi, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de aza olarak görev yapmış, “*Sa'y ve Sermaye Mücadelatının Dinen Suret-i Halli İngiltere Kilisesinden Gelen Suallere Cevap*” eserini kaleme almadan önce kurul tarafından sorulan sorulara cevap niteliğinde eser hazırlama çalışmasında da yer almıştır. Yazarın içinde bulunduğu bu çalışma ona yeterli gelmemiş, bir sorumluluk hissederek bu eseri kaleme almıştır.¹⁰⁷

Eser ilk olarak Sa'y ve Sermaye Mücadelatının Dinen Suret-i Halli adıyla İstanbul Matbaa-i Osmaniye'de 1342 yılında basılmıştır. İslâm'da Emek ve Sermaye adıyla Hedef Yayınları tarafından hazırlanarak Ankara'da Kardeş Matbaası'nda 1960 yılında basılmıştır.¹⁰⁸

Batı dünyasının ve içinden geçilen yılların baskın etkilerine rağmen İslâmî duyarlılıkların ve müslümanca bir bakışın gayretinin açıkça izlendiği bir eserdir. İçerdiği soru, düşünce ve tartışmalar bugün de geçerliliğini korumaktadır.¹⁰⁹

---

¹⁰⁵ Hoca Râsim, İstanbul'un işgalinden sonra İkdâm'da yayımladığı bir yazısında ülkenin uğradığı felâkete toplumun zulüm ve haksızlık karşısında susmasının, ülkeyi savaşa sokmayacak bir parlamento seçmemesinin yol açtığını, artık İngiltere'nin himayesine ve Wilson prensiplerine dayanmaktan başka kurtuluş yolu bulunmadığını ileri sürdü. Ali Birinci, a.g.e., s.194.

¹⁰⁶ Diğer eserlerin yazılma süreçleri ve basında çıkan şikayetlerle ilgili bkz. Zekeriya Akman, a.g.e., s. 362-363.

¹⁰⁷ Şevketi Mehmed, a.g.e., s. 10.

¹⁰⁸ Mustafa Yıldız tarafından Çıra Yayınlarından latinize edilerek yayımlanmıştır. Bkz. Mustafa Yıldız, “Bir İslâmcıya Göre Kapitalizm ve Sosyalizm: Eşref Efendizade Şevketi'nin “Sa'y ve Sermaye Mücadelatının Dinen Suret-i Halli” Risalesi, Çıra Yayınları, İstanbul 2014.

¹⁰⁹ Şevketi Mehmed, a.g.e.s., 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ'İN ANGLİKAN KİLİSESİNE
VERDİĞİ CEVAPLAR

I. DİN VE AKÎDE

A. DİN NEDİR?

Genel anlamda din¹¹⁰, insanların ister hak ister bâtil olsun, inandığı şey için kullanılan bir kavramdır.¹¹¹ İnsanda din duygusu yaratılıştan itibaren var olan bir duygudur.¹¹² Yaratılışında kutsal bir varlığı tanıma, ona inanma ve sığınma eğilimi vardır.¹¹³ Ayrıca Ferid Vecdi de dinin zorunlu bir ihtiyaç olduğunu mâddiyyûn eğer üstün gelirse insanın kurumuş bir yaprağa döneceğini söyler.¹¹⁴

Allah insanı akıl nimeti ile yaratmıştır.¹¹⁵ Onun güzel kullanılmasıyla toplum içinde düzen de temin edilir. Din, insan ve toplum için zorunlu bir ihtiyaçtır. Bunun sebebi insanda maddi ve hayvanî iki kısım vardır. Ruhun en büyük ihtiyacı dindir. Din ruhu zararlardan korur. Ruhun ihtiyacı din ile giderilmezse hem fertte hem de toplumsal yapıda kapatılması güç yaralar açılır. Dinsiz ne insan, insan olur; ne de toplum olur.¹¹⁶ İnsanlar hukukî ve ahlâkî vazifelerini yerine getirmeye sevk eden birtakım kurallara muhtaçtır. Din, toplumda birlik ve beraberliği, dirlik ve düzeni, adaleti, ahlâkı temin eden değer yargılarının, kural ve düzenlemelerin oluşturduğu bir kurumdur. Dinden uzaklaşıldığında kaosu yaygınlaştığı, ahlâkın gerilediği tarihte gözlenen hadiselerdendir. İnsan ilâhi bir düzenle sınırlanmadıkça nefsin hoşuna giden işleri yapar; adalet, merhamet, fazilet duygularının yerini, zorbalık, zulüm, gaflet alır. Toplumda bu haller yer edinince Allah'ın bir uyarıcı peygamber gönderip insanları ıslaha giriştiği görülür.¹¹⁷ Allah'ın ezeli adaleti gereği, toplumlara gelen uyarıcı, o toplumun ihtiyaçlarına uygun, ıslahını garanti eden bir şeriat getirir. Çâvîş, Peygamberimizin de (s.a.s) gerek toplumuna, gerek çevre toplumlara kendi durumlarının gerektirdiği kanunları, ahlâkı getirmesinin ilk defa görülen bir şey

¹¹⁰ İtaat, ceza. Rağib el- İsfahânî, “*el Müfredât*” *Kur’ân Kavramları Sözlüğü, dyn*” md., trc. Güneş Abdülbaki- Yolcu Mehmet, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010, s. 393.

¹¹¹ Mâtürîdi’ye göre genel anlamda dinin tanımı budur. Kutlu Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, Otto Yayınevi, Ankara, 2016, s. 49.

¹¹² Yücedoğru, Tefik, *Din, İman ve İslâm’a Dair*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, s. 26-29.

¹¹³ Güneş, Abdurrahman, *Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri*, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 1, Elazığ, 2014, s. 154.

¹¹⁴ M. Ferid Vecdi, “Mâddiyyûn Meslek Felsefesinin Edyâna Hücûmu”, çev. Mehmed Âkif, *Sebilü’r-Reşâd*, C.XII, S. 298, Mayıs 1330, s. 209–211.

¹¹⁵ Özakpınar, Yılmaz, *İnsan İnanan Bir Varlık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 15

¹¹⁶ Günaltay, M. Şemseddin, *Dinler Tarihi*, sđl. Sevdıye Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.

¹¹⁷ Topaloğlu, Bekir, *İslâm’da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 20.

olmadığını, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatın bütün programlarını düzeltecek çareler getirdiğini söyler.¹¹⁸

B. AKİDENİN DİNDEKİ YERİ

Akaid, inanılması zorunlu olan esaslardır.¹¹⁹

Akîde dinlerin temelini teşkil eder. Bütün dinlerde değişmeyen başlıca esas akîde, iman esaslarıdır. Peygamberlerin tebliğ ettiği amelî ve ahlâkî hükümlerde zaman zaman değişiklik olmuştur. İnsanlar tevhid inancından sapınca insanların bozulmuş inançlarını düzeltecek bir peygamber gönderilmiştir. Gönderilen her peygamberin davet ettiği akîde, bir önceki peygamberin davet ettiği akîdeden özünde farklı olmamıştır. Her ümmetin ruhî, sosyal ve fikrî düzeyine göre amelî hükümleri kapsayan şeriatler gönderilmiştir. Fakat bugünkü Yahudi ve Hıristiyanlar, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiği akîdeden uzaklaşmışlar ve tevhid dininden sapmışlardır.¹²⁰ İslâm akaidi, bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancını yaşatan yegâne akîdedir. Fıtrata en uygun, sabit ve değişmezdir. Mutedil dengeli ifrat ve tefritten uzak bir inanç sistemidir.

C. İSLÂM NEDİR?

Abdülaziz Çâvîş, İslâm¹²¹, “müslimîn”, “esleme” kelimelerinin, Kur'an'ın Kerîm'in birçok âyetinde olduğunu söyler ve bu kelimedden neyin kastedildiğini şu şekilde açıklar: Bakara sûresinin 112. âyetinde (“*Hayır iyilik ederek yüzünü Allah'a teslim eden...*”) geçen “esleme” kelimesinin Keşşaf tefsirinde “teslim eden” anlamında açıklandığını aktarır.¹²²

Çâvîş'e göre “İslâm ani's-şey”, bir şeyden yüz çevirmek, onu terk etmek demektir. Öyle ise Hz. Muhammed (s.a.s.)'in dini olan İslâm; heykellerden, putlardan ve

¹¹⁸ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.16.

¹¹⁹ Topaloğlu Bekir-Çelebi İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21.

¹²⁰ Kar Sait, *Bütün Dinler Aynı Hakikate Mi Götürür? Tanrı Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme*, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, Erzurum 2014, s.434.

¹²¹ Sözlükte İslâm “kurtuluşa ermek; boyun eğmek, teslim olmak, teslim etmek; barış yapmak” manalarına gelen silm(selm) kökünden türemiş olup “boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek, kurtuluşa ermek” demektir. İslâm'ın terim olarak iki anlamı vardır. Birincisi, “Hz. Muhammed'e verilen son ilâhî din” demektir. İslâm adını bu dine bizzat Allah vermiştir. Kur'an'da, “Allah katında hak din İslâm'dır”(ali imran 19). İkinci anlamı ise Allah'ın iradesine tam teslimiyet demektir. bkz. Çelebi İlyas, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s.9-10.

¹²² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.13.

sapıklıktan kalmış sabîilerin, mecûsîlerin, keza kitap ehlinin taptığı diğere şeylerden yüz çevirmektir. İslâm bütün bu tanrıları bırakıp yüzünü, varlığı gerekli Olan'a çevirmek ve kendisine yalnız O'nu Allah bilerek, hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaktır. Hz. Muhammed'in (s.a.s) dini, kendisine ibadet olunmak hakkının yalnız Allah'a ait olduğunu hiçbir varlığın bu hususta O'na ortak olamayacağını anlamak ve kabul etmektir.¹²³

Bundan dolayı İslâm geleneğinde ve Kur'an'ın dilinde "İslâm" ve "tevhid" sözcükleri aynı anlama gelmektedir. Bunun için İslâm, yalnız Muhammed (s.a.s) ümmetinin dini değil bütün peygamberliklerin konusu olan İlâhi dindir. Bu konuda Kur'an'ı Kerim'de şu şekilde buyrulmuştur: "Atanız İbrahim'in dinine uyunuz ki o size önce Müslümanlar adını vermişti."¹²⁴ "Allah katında din İslâm'dır."¹²⁵

Çâvîş İslâm dinini şu şekilde ifade etmiştir: " Bu din; yaratıcıyı biliyor, şirkin bütün şekillerine karşı savaş açıyor. Ahlâk, siyaset, kanunlar, sosyal sorunların çözümleri öyle mükemmel ki insanların nefesine izzet, ruhuna temizlik, işlemlerine düzgünlük verdi. Ümmetini ifrat ile tefritten uzak, mu'tedil bir ümmet durumuna yükseltti. Teklifleri zor ve altında ezilecek tarzda değil, önceki ümmetleri bitiren aşırı zevkler ve hevesler arkasından koşarak fesada düşürecek biçimde değil".¹²⁶

Çâvîş, İslâm şeriatının yolunun, Allah'ı ibadet edilmeye layık tek İlah görmek ve O'nu yaratılmışların her türlü özelliğinden uzak tutmak olduğunu söyler. İnsanın da her türlü dış etkilerden uzak olduğu takdirde, yani birtakım telkinler ile dalâlete saptırılmadığında, fitratının bu yolu seçeceğini ve bundan başka bir yola gitmesinin mümkün olmadığını belirtir.¹²⁷ Böylece insan fitratının gereği olarak âlemi yaratan, ona düzen veren ve hiçbir şekilde yaratılmışlara benzemeyen bir yaratıcının varlığını kabul eder.

¹²³ Çâvîş, Anglikan Kilisesine Cevap, s.13.

¹²⁴ Hac Sûresi 22/78.

¹²⁵ Âl-i İmrân Sûresi 3/19.

¹²⁶ Abdülaziz Çâvîş, Anglikan Kilisesine Cevap, s.16.

¹²⁷ Çâvîş Abdülaziz, "Müslümanlık Dini Fitridir", *Sebilür-Reşâd*, , 1337, C. XVI, S. 398-399, s.86.

II. İMAN VE İMAN ESASLARI

A. TAKLİDÎ VE TAHKİKÎ İMAN

Çâvîş, İslâm dini karşısında tüm insanlığın Allah katındaki hükümler konusunda eşit olduğuna dikkat çeker. Din adamları ile halk arasında bir fark olmadığını savunur. Allah'ın kitabını tefsir etmenin yahut ondan hükümler çıkarmanın şahıslara mahsus bir imtiyaz olmadığını söyler. Bu konuda taklîdî imana sahip olan kimsenin ilim öğrenme imkânı olduğu sürece, imanını tahkîkî iman seviyesine yükseltmesinin vâcib olduğu kanaatindedir. Zemahşerî'den atıf yaparak görüşünü şu şekilde beyan etmiştir: *“Zemahşerî şöyle diyor: “Âlim için ilmiyle amel etmek nasıl vacîp (gerekli) ise halk için de ilim kazanma gücüne sahip oldukça zan ve taklid çukurlarında kalmaya razı olmamak da öylece vacîptir.”*¹²⁸

Çâvîş, âyet ve hadislere bakmadan mezhep imamlarının görüşlerine körü körüne bağlanmayı da doğru bulmaz. Bu kimselerin taklid ettikleri kişilerin görüşlerine uymayan bir hadis gördükleri zaman hadisin sahihliğini dikkate almadıklarını söyleyerek bu tarz kişileri eleştirir.¹²⁹ Ayrıca kitap veya sünnette bir nas bulunduğu halde onu terk ederek içtihad, taklid, te'vil veya bir mezhebin görüşünün kabul edilmesinin mümkün olmadığını söyler.¹³⁰ Bu görüşüne delil olarak gösterdiği âyetlerden birisi de şudur: *“Allah ve Resulü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resulüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.”*¹³¹

Sebilü'r-Reşâd dergisi yazarlarından Elmalılı Hamdi Yazır da içtihad kapısının açık olduğunu, taklîdî imandan sıyrılmak gerektiğini ve ilimlerin dinamik bir yapıda olduğunu şu şekilde ifade etmiştir; *“...devr-i i'câz geçmiş ve devr-i içtihad açılmıştır, ulûmun akliyyetini ve faaliyet-i hâzırasını ihmal edip sırf nakliyyetini tesbit ile uğraşmak skolâstik denilen taklid seviyesinde sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayâtiyyetinden ve canlı noktaları bulunduğundan gaflet eylemektir. Bilakis ilimlerin nakil yönünü ihmal edip sadece aklî yönü ile uğraşmak ölçütsüz, ölçeksiz, ilkel ve*

¹²⁸ Çâvîş, Anglikan Kilisesine Cevap, s.38.

¹²⁹ Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilür-Reşâd*, 1343, c. XXIV, S. 621, s. 354.

¹³⁰ Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru'l Kur'ân”, s. 355.

¹³¹ Ahzâb 33/36.

çocuksu bir harekettir. Bunun yanında skolâstik reşit bir mahiyet-i ilmiyyeye haizdir.”¹³²

B. ŞİRK VE NİFAK

Şirk, sözlükte ortak koşmak anlamındadır.¹³³ Bir akaid terimi olarak ise, Yüce Allah'a, ilâhlığında, sıfatlarında, fiillerinde ortak ve eş isnâd etmek manasını ifade etmektedir. Allah'a ortak koşana "müşrik" , bu inanç sistemine de "müşriklik" denir. Şirki, “küfür”,¹³⁴ “affedilmeyecek bir günah”¹³⁵ ve “büyük bir zulüm”¹³⁶ olarak niteleyen Kur’ân, Allah’tan başka varlıklara yönelik olarak gerçekleşen her türlü kulluğu şirk¹³⁷ olarak değerlendirir ve şirki reddeder. Çâvîş, Hıristiyan ve Yahudiler tarafından Allah’a atfedilen, Allah’ın çocuğu olduğu iddiasını apaçık bir şekilde şirk olarak nitelendirir. Onların da câhiliye müşriklerinin yolunu tuttuğunu ifade eder.¹³⁸ Müslümanlar, Musa ve İsa dininin tahrif edilmeyen esaslarına inanırlar. Ancak şirk çeşitlerinden hiçbirine inanmazlar ki Hıristiyanların teslisi şirkin bir çeşididir.¹³⁹

Çâvîş’e göre nifak¹⁴⁰, kişinin olduğundan başka türlü görünerek özünde kötü yürekli olup herkesin kötü olmasını dilemesidir. Çâvîş’e göre nifak iki çeşittir: Bunlardan birincisi itikâdî alanda nifaktır. Böyle bir nifak işleyen kimse ebedi olarak cehennemde kalır. İkincisi ise ibadette nifaktır ki bu da günahların en büyüğüdür.

Münafık ise dilinde ve kalbinde var olmayan şeyi söyleyerek, mümin olmadığı halde iman ettiği iddiasıyla insanlara karşı hile ile hareket eden kimsedir. Münafığın, Cenab-ı Hakk’a karşı hilesinin birkaç çeşidi vardır. Birincisi, Mü’minleri gördüklerinde Allah ve Resulüne iman ettiklerine Allah’ı şahit etmeleridir. İnsanlara karşı yaptıkları hileleri Allah’a karşı da sürdürürler. İkincisi, Allah’ın her şeyi bildiğini unutarak ve

¹³² Elmalılı Hamdi Yazır, “Garb Cereyânı Felsefesi”, *Sebilü’r-Reşâd*, C.XXII, S.567–568, 1339,s.166.

¹³³ Topaloğlu-Çelebi, a.g.e., s.293.

¹³⁴ Âl-i İmrân 3/151.

¹³⁵ Nisâ 4/48, 116.

¹³⁶ Lokman 31/13.

¹³⁷ Şirkin felsefî ve dini düşüncelerdeki farklı yansımaları hakkında geniş bilgi için Bkz. Nadim Macit, *Kur’an ve Hadis’e Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbaacılık, Konya,1992, 40-212.

¹³⁸ Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilü’r-Reşâd*, C. XXIV, S. 604, 1342, s. 81.

¹³⁹ Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân, s. 70.

¹⁴⁰ Nifak: Sözlük anlamı, bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmaktır. Rağib el- İsfahânî, “nfk” md. s.1079. İstilah anlamı ise, bazı sebepler yüzünden İslâm'a girip zahiren Müslüman görünmek, içten içe ise kâfirliğini gizlemektir.

insanları aldattıkları gibi Allah'ı da aldatabileceklerini zanneden kimselerdir.¹⁴¹ Fakat bu hareketleri onların helâkını hazırlamaktadır. Bu şekilde ancak nefislerine hile yapabilirler. Üçüncü de yeryüzünde fesad çıkarma niyetini taşımalarıdır. “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır. Onlara “Yeryüzünde düzeni bozmayınız” denildiğinde, “Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz” derler.*”¹⁴² âyetlerinin bunun delili olduğunu ifade eder. Çâviş, bazı insanların sırf kibir ve inatlarından dolayı Allah'ın emrine karşı geldiklerini ve bu kişilerin fitratlarının iblis fitratında olduğunu ifade eder. Âyette meleklerle, “*Âdem'e secde edin” dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.*”¹⁴³ buyurulmuştur. Çâviş, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) döneminde yaşayan Yahudilerin de O'nun hak Resul olduğunu bildikleri halde hasetlerinden dolayı reddettiklerini şöyle ifade etmektedir. “*Resulullah'ın Tevrat ve İncil'de zikredildiğini Efendimizin iyiliği emredip kötülükten sakındırdığını bildikleri halde kitâb-ı mübînin bir kısmına iman eder bir kısmına da inanmazlardı.*”¹⁴⁴ Ancak Çâviş, münafıklar için zaferin asla mümkün olmayacağını söyleyerek onlar için Allah tarafından verilen hükmün şu âyetlerde açıkça belirtildiğini söyler:¹⁴⁵ “*Münafıklar Allah'a oyun oynamaya kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler.*”¹⁴⁶ “*Onlar, iyi yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.*”¹⁴⁷

---

¹⁴¹ Abdülaziz Çâviş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilür-Reşâd*, c. XV, S. 384, 1337, s. 350-351.

¹⁴² Bakara 2/10-11.

¹⁴³ Bakara 2/34.

¹⁴⁴ Abdülaziz Çâviş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilür-Reşâd*, C. XVII, S. 433-434, 1337, s. 129.

¹⁴⁵ Abdülaziz Çâviş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilür-Reşâd*, C. XV, S. 377, s. 233.

¹⁴⁶ Nisa 4/142.

¹⁴⁷ Kehf 18/104.

C. İMAN ESASLARI

1. İlâhiyyât Bahisleri

a. *Allah'a İman*

İman, gönül huzuruna ulaşılması ve korkunun bertaraf edilmesidir.¹⁴⁸ Akaid terimi olarak ise "Allah'ın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Allah Teâlâ'dan getirmiş olduğu kesin olarak bilinen hükümleri (zarûrât-ı diniye) kalp ile tasdik ve dil ile ikrar etmek" demektir.¹⁴⁹

Abdülaziz Çâvîş İslâm dininin İlâhını tanımlarken şu âyetten yararlanır. “*Öyle bir Allah'tır ki O'ndan başka İlâh yoktur, bâkîdir, her an bütün yaratıklar üzerinde hâkim ve yöneticidir; ne uyuklar, ne uyur, göklerde, yerde ne varsa hepsi O'nundur; kim tasavvur edebilir ki kalsın da (O'nun) izni olmaksızın O'nun huzurunda şefaate edebilsin, yarattıklarının işlediklerini, işleyeceklerini bilir; yarattıkları ise İlâhi ilminden yalnız O'nun dilediğini kavrayabilir; başka bir şey bilemez; ilmi bütün gökleri, yeri kucaklar ve bunları korumak; kendisine ağır gelmez; yüksek; büyük ancak O'nun yüce zâtıdır.*”¹⁵⁰ İslâm dininin İlâhı, bütün insanların aklının bilmek istediği ve işlerinin ıslahı için bütün yaratılanların kendisinden yardım beklediği tek Allah'tır.¹⁵¹

Çâvîş'e göre Cenâb-ı Hakk'ın birliğine ve isimlerinin gösterdiği büyüklük sıfatlarına inanmak, insanı daima Allah'ı anmaya sevk eder. İnsan, gizli, açık ne kadar hareketi varsa hepsinin gözetim altında olduğunu bilir. İslâm'ın gözünde yalnız Allah'a iman, hayatî sorunlarında insanın istikamet ölçüsüdür.¹⁵²

(1). *Allah'ın Varlığının Delilleri*

Çâvîş, Allah'ın varlığına iman etme hususunda akla dayanmanın en önemli şey olduğunu söyler. İnsan Allah tarafından akıl nimetiyle yaratılmıştır. Bundan dolayı

¹⁴⁸ Rağîb el- İsfahânî, a.g.e., “emn” md., s. 99.

¹⁴⁹ Çelebi, a.g.e., s. 15.

¹⁵⁰ Bakara Sûresi 2/255.

¹⁵¹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.65.

¹⁵² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.86.

Yüce Allah'ın insanları yeryüzündeki İlâhî âyetleri (mûcizeleri) düşünmeye, kendisini bu eşsiz sanatında arayıp bulmaya sevk ettiğini söyler.¹⁵³

Çâvîş, varlığı kendinden olup başka bir nesneye veya güce dayanmayan Allah'ın var oluşunu açıklamak için Kur'ân'dan isbât-ı vâcib ile ilgili âyetlerden şu şekilde delil getirmektedir: “İslâm dini Yüce Yaraticıyı ayrı ayrı suretlerle bildiriyor. Evvelâ Kur'ân âyetlerinde gördüğümüz gibi göklerin melekûtunu, yerin melekûtunu ve bu iki melekûtun kapsadığı kâinat ile bunların tâbi oldukları tabiat kanunlarını dikkat nazarından, düşünmeden geçirmeye davette bulunuyor.”¹⁵⁴ Çâvîş, kâinata bakarak Allah'ın varlığını müşahade etmekle ilgili âyetleri kullanmıştır: “Göklerin ve yerin hükümranlığını, Allah'ın yarattığı her şeyi ve ecellerinin yaklaşmış olması ihtimalini düşünmüyorlar mı? Bundan sonra hangi söze inanacaklar?”¹⁵⁵ “Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.”¹⁵⁶

Çâvîş, tıp, biyoloji, psikoloji gibi insanı Allah'ın yeryüzündeki tecellilerini anlamaya sevk edecek olan eserleri okumanın en büyük ibadetlerden olduğunu da söylemektedir.¹⁵⁷ Yani akli olan her insanın çevresine bakmasıyla veya düşünmesiyle Allah'a iman edeceğini, Allah'a imanın da gerçek anlamda kalbe yerleştiği zaman insanın hayatını düzenlediğini ifade eder.

İslâm'ın ruhu ve sırrı bir yandan Hakk'ı anmak, öte yandan Hakk'ın eserleriyle o eserlerin sinesine emanet ettiği sırları ve hikmetleri düşünmekten ibarettir. Gerek Kur'ân'da gerek Peygamberin hadislerinde bu kadarla yetinilmiş ve Allah'ın zatını düşünmekten, yasaklayan birçok emirler gelmiştir. Çünkü Mutlak Yaraticıyı ne aklın, ne de idrakin kavramasına imkân yoktur. Müslüman, beşer akıllarının Allah'ı kavrama mertebelerinden çok aşağıda olduğunu dininin gereği olarak bilir. İşte güzel isimleri ve

¹⁵³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.25.

¹⁵⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 62.

¹⁵⁵ A'raf 7/185.

¹⁵⁶ Bakara 2/16.

¹⁵⁷ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.28.

yüce sıfatları yüzünden müslümanların bir dereceye kadar tanıyabildiği Allah, o Yüce Yaratıcıdır ki ululuk ve büyüklüğünün huzurunda insanlar acze, hayrete düşmüşler ve kâtibin elindeki kalemin ucuna bakan bir karıncanın görebileceğinden fazlasını görememişlerdir.¹⁵⁸

Allah'ın varlığının delilleri hususunda *Sebilü'r-Reşâd Dergisi* yazarlarından Ahmet Hamdi Akseki, fitrat delilini kullanan Reşit Rıza'dan yaptığı çeviride şu bilgileri aktarmıştır: Reşit Rıza, insanlarda Allah'a inancın fitrî olduğunu, her fiilin bir failinin ve her hâdisin de bir muhdisinin olduğu bağlamında ortaya koymaktadır. “*Devenin gübresinin deveye, insanın ayak izlerinin oradan bir insanın geçtiğine delâlet etmesi gibi semâvât ve arzdaki her şey de bir yaratıcıya delâlet etmektedir.*”¹⁵⁹

(2). Allah'ın İsimleri

Abdülaziz Çâvîş Yüce Yaratıcının Kur'ân âyetlerinden sonra tebliğ ettiği esmâ-i hüsnâ¹⁶⁰ ile kendini tanıttığını ifade etmiştir.¹⁶¹ Çâvîş, bu isimlere ilaveten Allah Teâlâ'nın kemâl sıfatlarını bildiren daha birçok ilâhî isminin olduğunu söylemiştir. Bunun gerekçesi de Yüce Yaratıcının mahiyetinin insan aklı için anlaşılmasız olduğu, Allah Teâlâ'nın ancak en güzel isimleri ve kemâl sıfatları ile tecelli edecek olmasıdır.¹⁶²

(3). Allah'ın Sıfatları

Fıtrat dini olan İslâm'ın insanı, bütün vasıfları ve özellikleri zatında toplamış bir Allah'a iman ile yükümlü tutulmuştur. Çâvîş Allah'ın (c.c.) isimleri ve sıfatları hakkında şu cümleleri söylemiştir. “*Bütün mü'minlerin taptıkları Allah, o yüce Allah'tur ki ululuk ve büyüklüğüne ne kadar görüntüsü varsa hepsini eşsiz Zâtına hasretmiş ve evvelce diğer hayâli tanrılara karşı ibadet maksadıyla yapılan fiiller ve hareketlerin tümünü nasıl İslâm dininin öğrettiği ibadetlerde toplamışsa cahillerin, müşriklerin,*

¹⁵⁸ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 89.

¹⁵⁹ Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiye”, *Sebilü'r-Reşâd*, çev. Akseki Ahmet Hamdi, İstanbul, 1329, C.X, S.244, s.140–142.

¹⁶⁰ Allah'a nispet edilen bütün isimleri kapsamakla beraber terim olarak daha çok Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivayet ettikleri doksan dokuz ismi içerdiği kabul edilir. Topaloğlu – Çelebi, a.g.e., İstanbul, 2010, s. 82.

¹⁶¹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.62.

¹⁶² Çâvîş, , a.yer.

putperestlerin, o hayalî tanrularına varlığına inandıkları bütün isimleri ve sıfatları da yalnız kendisinde toplamıştır.”¹⁶³

“Eski tanrularına karşı duydukları müthiş korkudan başka bir şeyle islâhına imkân olmayan putatapar zencilere ve benzerlerine “Cebbar, Kahhâr, Muntakîm: zorlayıcı, kahredici, intikam alıcı” isimleriyle tecellî etti. Dünya malını çok sevenlere “Mugnî, Vehhâb, Vasi’, Nafi’: Zengin eden, çok veren, geniş, yararlı” sıfatlarıyla göründü. İlâhi aşkta fânî olmak, kendisine yaklaşmak isteyenlere gelince bunlar “Vedûd, Müheymîn, Mü’mîn, Selâm, Rauf, Rahman, Rahim: çok seven, korkudan koruyan, inanan, güvenlik veren, şefkatli, merhametli, çok rahmet eden”, gibi kerim isimlerinden dilediklerine sarılabirler. Ruhlara tapıp onların yüzünden nimet, bereket, rızık inmesini, belâların, zararların, sıyrılmalarını bekleyen kimseler de Cenâb-ı Hakk’a dönerek “Vehhâb, Razzâk, Basit, Mukît: çok hibe veren, rızık veren, genişleten, azık veren” isimlerine sığınabilirler. İsyanlarda pek ileri giderek Hakk’ın “Alîm, Hasîb, Hakem, Adl, Rakîb, Şehîd: bilen, hesaba çeken, hüküm veren, adalet sahibi, gözetten, gören” gibi isimlerinden dehşete kapılanlar umutsuzluk karanlığı içinde bunalıp kaldıkları zamanlarda ise kendilerini “Lâtîf, Rahim, Ğâfur, Kerîm, Halîm, Mucîb, Samed, Barr, Tevvâb, Afuvv: lütfeden, merhamet eden, bağışlayan, ikram eden, yumuşak davranan, cevap veren, hiçbir şeye muhtaç olmayan, iyilik eden, tövbeyi kabul buyuran, affeden” sıfatlarıyla görünen bir merhametli tanrı karşısında bulurlar. Kalplerine gaflet çökmüş, cahillik ve sapıklık vadilerinde dolaşır, Allah’ın hükümlerini ve sınırlarını tanımaz, Allah kullarının haklarını gözetmez, gözlerden gizlenmek suretiyle bütün sefil heveslerini doyurmaya bakar kimselere de Cenâb-ı Hak “Şehîd, Lâtîf, Bâtın, Alîm, Habîr, Muhsî: gören, lâtîf (maddi olmayan), iç (her şeyin içyüzünü bilen), bilen, haberdar olan, sayan” isimleriyle görünür.”¹⁶⁴

Bu sıfatların dışında Çâvîş’in *Sebilü’r-Reşâd*’da yayınlanan yazılarında birkaç sığata daha değindiğini görürüz:

İlim: Allah’ın ilim sıfatı kâinatta vâki olmuş, olan ve olacak külli veya cüzi, gizli ya da açık olan her şeyi kapsamaktadır.¹⁶⁵ Allah ezeli ilmiyle kimin aklını kullanıp

¹⁶³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.65.

¹⁶⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 64-65.

¹⁶⁵ Gölcük -Toprak, a.g.e., s. 234-235.

doğru yolu bulacağını, kimin sapıtacağını bilir. Çâvîş' e göre, Allah ezeli ilmiyle her şeyi bilir. Ancak bu bilme, insanı kötülüğü veya iyiliği tercih etmek zorunda bırakıp ceza veya mükâfat ile karşılığını vermesi anlamına gelmez. Bu insana zulüm olur, Yüce Yarattıcı ise bundan münezzehtir.¹⁶⁶

İmam Azam Ebu Hanife, Allah'ın ezeli bilgisini şöyle ifade etmiştir: “Allah eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturmaktadır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfuz'daki yazısı olmadan dünya ve ahirette hiçbir şey vaki olmaz. Ancak O'nun Levh-i Mahfuz'daki yazısı hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır... Allah yok olanı yokluğu halinde yok olarak bilir. Onu yarattığı zaman nasıl olacağını bilir. Var olanı varlığı halinde var olarak bilir, onun yokluğunun nasıl olacağını bilir. Allah ayakta duranın ayakta duruş halini, oturduğu zaman da oturmuş halini bilir. Bütün bu durumlarda Allah'ın ilminde ne bir değişme, ne de sonradan olma bir şey hasıl olmaz. Değişme ve ihtilaf yaratılanlarda olur.”¹⁶⁷

Muhâlefetün li'l-havâdis: Bu sıfat, Allah Teâlâ'nın zatında ve sıfatlarında misli ve benzeri olmayı nefyetmektedir.¹⁶⁸

Abdulaziz Çâvîş, bu âlemi ve içindekileri düzen üzere yaratan bir İlâh olduğunu, O Vâhid olan Allah'ın yaratılmışlardan birine benzemediğini ve bunun mümkün olmadığını ifade eder.¹⁶⁹

Haberî Sıfatlar: Varlıkları ancak nassın haber vermesiyle bilinebilen, bir başka ifadeyle varlıklarını tespitite akıl yürütme imkânı bulunmayan sıfatlara haberî sıfatlar denir.¹⁷⁰ Kural olarak Allah'ın isim ve sıfatları nass yoluyla sabit olduğu halde bu sıfat grubuna “haberî” denmesinin sebebi, sözlük anlamlarıyla yaratılmışlık özelliği taşımış olmalarıdır. Öyle ki âyet veya hadislerle sabit olmasalardı zâtı ilâhiyyeye izafe edilmeleri düşünülemezdi.¹⁷¹ Kur'ân'da geçen haberî sıfatlar; istiva¹⁷², yed¹⁷³, vech¹⁷⁴, ayn¹⁷⁵, ityan ve meci¹⁷⁶dir.

¹⁶⁶ Abdulaziz Çâvîş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebîlür-Reşâd*, C. 15, S. 383, 1337, s.335

¹⁶⁷ Öz, Mustafa, El- Fıkhu'l- Ekber, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 54.

¹⁶⁸ Gölcük-Toprak, Kelam, a.g.e., s. 224.

¹⁶⁹ Abdulaziz Çâvîş, “Müslümanlık Dini Fitridir”, *Sebîlür-Reşâd*, C. XVI, S. 396-97, s.68, 1337.

¹⁷⁰ Düzgün Şaban Ali, *Kelam*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 251.

¹⁷¹ Topaloğlu- Çelebi, a.g.e., s. 279.

Çâvîş Yüce Allah'ın hulul, nüzul vb. vasıflar ile nitelenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.¹⁷⁷ Haberi sıfatlardan “vech” sıfatı hakkında , “*Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.*”¹⁷⁸ âyeti üzerinden giderek “vech” kelimesinin bu âyette “tevhid nurunu” veya “Allah'ın birliğini” ifade ettiğini söyler.¹⁷⁹ Allah'ın hiçbir sıfatında yaratılmışlara benzemediğini, sınırlı olmadığını, O'nu idrakinin de ancak kendisinin bildirdiği ölçüde olabileceğini söyler.¹⁸⁰

(4). *Tevhid ve Teslis*

Tevhid sözlükte; birlemek, bir şeyin tek olduğu hakkında hüküm vermek, bir olduğuna inanmak, tek olan ve ortağı olmayan bir Allah'a inanmak anlamlarına gelmektedir.¹⁸¹ Tevhidin terim anlamı ise; Allah'ı zatında, sıfatlarında, mabut oluşunda bir ve tek olduğunu zihnen ve kalben kabul etmektir.¹⁸²

Çâvîş tevhidi, Hakk'ın, bütün nebilerine ve resullerine vahiy yoluyla bildirdiği ve kulları için başka bir dine razı olmadığı ilâhi din olarak tanımlar. Tevhid, kendisine ortak koşulmasını asla affetmeyen Allah'ın dinidir.¹⁸³ Diğer semavi dinlerde de olduğu gibi İslâm da Allah'ın bir ve tek olduğunu, hiçbir ortağının olmadığını, O'ndan başka ilâhın olmayacağını, bütün semavi şeriatların en önemli unsurunun tevhid olduğunu

¹⁷² “Rahman olan Allah Arş üzerine istiva etmiştir.” Taha, 20/5 Ayrıca Kur’ân-ı kerimde şu âyetlerde geçmiştir: Araf, 7/54; Yunus, 10/3; Ra’d, 13/2; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Hadid, 57/4.

¹⁷³ “Rab şöyle demişti: ey iblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni alkoyan nedir?” sad, 38/75 “Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir.” Fetih, 48/10 Ayrıca Kur’ân-ı kerimde şu âyetlerde de geçmektedir: Al-i İmran, 3/26,73; Maide, 5/64; Hadid, 57/29.

¹⁷⁴ “Ancak azamet ve ikram sahibi rabbinin yüzü baki kalacaktır.” Rahman, 55/27 Ayrıca Kur’ânı kerimde şu âyetlerde de geçmektedir: Bakara, 2/115,272; Ra’d, 13/22; Rum, 30/38,39; İnsan, 76/9; Leyl, 92/20.

¹⁷⁵ “(Ey Musa! Sevilmem) ve benim nezaretimde yetiştirilmem için sana kendimden sevgi verdim.” Taha, 20/39 Ayrıca Kur’ân-ı kerimde şu âyetlerde de geçmektedir: Hud, 11/37; Mü’minun, 23/27; et-Tur, 52/48; Kamer, 54/14.

¹⁷⁶ “Rabbinin emri geldi.” Fecr, 89/22; “Onların ancak kendilerine meleklerin gelmesi veya rabbinin gelmesini yahut rabbinin bazı alametlerinin gelmesini mi bekliyorlar. Rabbinin bazı alametleri geldiği gün önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz. De ki bekleyin, şüphesiz bizde beklemekteyiz.” En’am, 6/158.

¹⁷⁷ Abdulaziz Çâvîş, “Müslümanlık Dini Fitridir”, *Sebilür-Reşâd*, 10 Cemaziyelahir 1337, C. XVI, S. 396-97, s.68.

¹⁷⁸ Bakara 2/115.

¹⁷⁹ Abdülaziz, Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, 1342, C. XXIV, S. 603, s. 66.

¹⁸⁰ Abdülaziz, Çâvîş, “Müslümanlık Din-i Fitridir”, s.68.

¹⁸¹ Özler, Mevlüt, *Tevhid*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 18.

¹⁸² Topaloğlu - Çelebi, a.g.e., s. 318-319.

¹⁸³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 69.

söyler.¹⁸⁴ İslâm dininin iki esası vardır, ikisi de bütün öğretilerin ruhudur. Bunlardan biri eksilince insan hakkıyla Müslüman olamaz. Bunlardan birincisi Allah'ın yegâne ilâh olduğuna, O'ndan başka İlâh olmadığına inanmaktan ibaret olan tevhid; ikincisi doğruluktur.¹⁸⁵

Sebilü'r-Reşâd dergisi yazarlarından Muhammed Abduh tevhidin tanımını şu şekilde yapmıştır: Tevhid, Allah'ın birliğine ve şeriki olmadığına i'tikad etmektir.¹⁸⁶

Çâvîş, Hıristiyanlığın teslis akîdesini eleştirir ve bu inancın aslen Hz. İsa'nın davetinde mevcut olmayıp daha sonra akîdenin içene dâhil edildiğini söyler.¹⁸⁷ Kur'ân'da, Hz. İsa'nın Hz. Meryem'in oğlu olduğunun ve Allah tarafından yaratıldığına ortaya konulduğunu ifade eder. Yine Kur'ân'ın bu konuda Hıristiyanları uyardığını söyler. Çâvîş, teslis akîdesi kabul edilecek olsa, Hz. Âdem ve hatta onun evlatları ile de evleviyetle böyle bir durumun söz konusu olması gerektiğini söyler. Dolayısıyla Hz. İsa'nın diğer insanlardan farklı olarak özel bir ayrıcalığının olmayacağını ve bu akîdenin Allah'a iftiradan başka bir şey olmadığını belirtir.¹⁸⁸ Çâvîş, Hz. İsa'nın da tevhid inancını duyurduğu halde Hıristiyanların böyle bir düşünceye inanmasının şaşılacak bir şey olduğunu söylemektedir.¹⁸⁹ Çâvîş, Yüce Allah'ın Hz. Âdem'i nasıl yarattıysa Hz. İsa'yı da öyle yarattığını böylece Hz. İsa'nın ancak bir kul ve peygamber olduğunu ifade eder.

b. *Kader ve Kazâya İman*

Kaza, sözlük anlamı yargılama, karar, verilen hüküm¹⁹⁰; terim anlamı ise Allah'ın nesne ve olaylarda ezeli planını gerçekleştirmesidir. Kader, sözlükte gücü yetmek, planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini

¹⁸⁴ Abdülaziz Çâvîş, "Esraru'l Kur'ân" *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, C. XXIV, S. 601, s. 35.

¹⁸⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 84.

¹⁸⁶ M. Abduh, "Tevhîde Dair I", çev. Hüseyin Mazhar, *Sebilü'r-Reşâd*, İstanbul, 1335, C.XV, S.388, s.419-422.

¹⁸⁷ Abdülaziz Çâvîş, "Hıristiyanlık Nazarında İslâm", *Sebilü'r-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 375, s.205.

¹⁸⁸ Abdülaziz Çâvîş, "Hıristiyanlık Nazarında İslâm", *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 376, s.220.

¹⁸⁹ Abdülaziz Çâvîş, "Hıristiyanlık Nazarında İslâm", *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 376, s.221.

¹⁹⁰ Gölcük-Toprak, a.g.e., s. 278.

bilmek, rızkını daraltmak olarak tanımlanır. Kaderin terim anlamı ise Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesidir.¹⁹¹

Kaza ve kader inancıyla her müslüman, kendisinin hür bir irade sahibi olduğuna ve o iradenin gereklerine göre hareket ettiğine ve tasarrufta bulunduğuna inanır. Yalnız bir şeye daha inanır, o da mahiyetini kavrayamadığı birtakım sebepler ile kendisini her taraftan kuşatmış bir Allah'ın var olduğu ve iradesinin gerçekleşmesinin bu sebeplere bağlı bulunduğudur.

İslâmın esaslarından birini meydana getiren kaza ve kader inancı, insanın ayaklarına zincir vurmaz. İnsanı Allah'ın mukadderatı ile şimdi cennete, şimdi cehenneme sürüklenmek üzere tesadüf uzayının ortasına bırakmaz. Bundan dolayıdır ki her zaman müslümanın kalbi kâinatı yaratan, sebeplere ve sonuçlara bu düzeni veren Yüce Yaratıcıya yönelik bulunur; hiçbir kuvvet, hiçbir otorite kendisini gurura sevk etmediği gibi ne servet, ne de ikbal onun Allah'ın adaletini istemesine engel olamaz.¹⁹²

(1). İrade ve İrade Hürriyeti

İslâmın en mühim esaslarından biri de Allah'ın âdil olmasıdır. İnsan fiillerinde ve tasarruflarında mecbur olmayıp bilâkis bir iradeye sahiptir. İlâhi teklifin muhatabı olan bu irade; güç ve fiili yapmaya yeterli nedenlerin varlığı ile şartlanmıştır. Buna göre İslâm dininde insan irade ve ihtiyar sahibidir. İradesinin esasları tamamıyla var olduğu takdirde yükümlü olur; olmadığı takdirde üzerinden teklif kalkar. Bunun içindir ki “Müslümanın üzerinden hata ve unutmanın, bir de cebr ve zorlama ile işlediği günâhın cezası kaldırılmıştır.” Zira üç durumda da ne kasıtlı bir seçimi, ne de teklifin hedefi olan serbest bir irade yoktur. Mecbur kaldığı durumda yaptığı işlerden insanı sorumlu tutmak Allah'ın adaletine sığmaz. Çâvîş, İbn Rüşd'den atıf yaparak, “Şeriatın maksadı cebr ile tam ve hür bir iradenin orta şeklidir, meselede hak olan da bu ortadır.” görüşündedir.¹⁹³

(2). İnsan İradesinin Füldeki Rolü (Halk-Kesb)

Çâvîş, insanın fiillerindeki iradesini izah ederken şu cümleleri kullanır: “*Cenab-ı Hak bizde birtakım kuvvetler yaratmıştır. Biz bu kuvvetlerle birbirine zıt olan şeyleri*

¹⁹¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul, 2001, XXIV, 58.

¹⁹² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.75.

¹⁹³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.73.

elde edebiliyoruz. Lâkin bu şeyleri elde etmek dışarıda var olup Mutlak Yaraticının bizim emrimize verdiği sebeplerin uygunluğuna ve o sebepleri engelleyen etkenlerin yok olmasına bağlı bulunduğu için bizlere nispet olunan işler iki şeyle birden tamam olur.” Yani fiillerimiz hem bizim irademizle hem de dış dünyadaki sebeplerin uygunluğu ile olur. Bu sebepler ise Allah’ın kudretidir. Bu sebepler iki karşılıklı işten birini tercih etmemizin de sebebidir.¹⁹⁴

Çâvîş iradeyi arzuya benzetir. “İrade bir arzudur ki herhangi bir düşünceden yahut herhangi bir şeyi tasdikten doğar. Bu tasdik ise bizim isteğimize tâbi değildir. Tersine, dışarıdaki işlerin sonucu olarak bize gelmiş bir şeydir.” Çâvîş bunu şöyle açıklar: “Meselâ dışarıdan hoşumuza gidecek bir şey gelir. Ondan iradesiz olarak hoşlanır ve kendisine doğru gideriz. Yine hariçten bize kaçacağımız bir şey çatar. Zaruri olarak onu kötü görür ve kendisinden kaçırız. Buna göre mümkünün iki şikkından birini tercihimize sebep olan irademiz, şimdi gördüğümüz gibi dışarıdaki işlerle çevrilidir. Bilindiği gibi dış sebepler, belirlenmiş bir tertip, zincirleme bir düzen üzerinde yürür ki onu tabiat kanunlarını koyan Yüce Yaraticı takdir buyurmuştur. O halde bizim irademizin ve kazaya bitişik olan bu takdir edilmiş sebeplerin uygunluğu olmaksızın, tamam olmayan fiillerimizin oluşması ve gerçekleşmesi için, bu sebeplerin tam olarak bulunması zaruridir.” Buna göre sınırlı, kaza ve takdir edilmiş olan bu sebeplere bağlı fiillerimiz de zaruri olarak sınırlı ve takdir edilmiştir.

Ayrıca fiillerimiz irade gibi bedenimizin içindeki sebeplere de bağlıdır; tıpkı iradenin dış sebeplere bağlılığı gibi. Çâvîş bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Öyleyse fiillerin, kendisiyle meydana geldiği o belirlenmiş düzen —ki bedenin içinde ve dışında bulunan sebeplerin de düzenidir— işte Cenab-ı Hakk’ın kulları için yazdığı kaza ve kader budur. Şu izahattan nasıl insanda işleme gücünün bulunduğu ve nasıl olup da bütün kazanılmış sonuçları evvelce geçmiş bulunan kaza ve kaderle olduğu anlaşılmıştır.”¹⁹⁵ Yani insanın fiilleri, insanın iradesi ve dış sebeplerin neticesidir. İnsan fiillerinin gerçekleşmesi için gerekli temellerinden olan dış sebepler, nasıl Cenâb-ı Hak tarafından takdir buyurulan belirlenmiş, sınırlanmış şeyler cümlesinden ise, bedenin içinde olup fikrin, iradenin, duyunun kaynağı bulunan iç kuvvetler de aynı şekilde

¹⁹⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.73.

¹⁹⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.73.

Allah'ın takdir ettiği şeylerdendir. İnsanın iradesi, bir işin var olması ile ilgilenir. Meydana gelen bu iş, insanın kazancı, çalışması sonucu olmakla beraber, Allah'ın emri ve yaratması ile. Çâvîş örnek olarak şunları söylemektedir:¹⁹⁶ “Çiftçi toprağı sürer, düzler, bitirme gücünü artıracak şeylerle karıştırdıktan sonra içine tohumu atar. Fakat o tohumu filizlendiren, başaklandıran, kat kat artıran yine Allah'tur. Bunun diğer birçok benzerleri de böyledir. İşte ‘Allah sizi de yarattı, sizin işlediklerinizi de.’¹⁹⁷ ‘Her şeyi yaratarak en ince noktalarına varıncaya kadar takdir etti.’¹⁹⁸ âyeti kerimeleriyle kast olunan mana budur. ‘Halk’ kelimesi Arap dilinde ‘takdir ve tafsil’ den başka bir şey olmadığına göre, eşyanın halkı demek; takdir ve tahdidi demek olur ki o eşyayı kapsayan illetlere, sebeplere ve şartlara uygun olur; başka türlü olamaz. Yoksa kullarından birini bir işe zorlayıp da sonra o işi niçin yaptığından dolayı cezalandırmak, hâşâ Cenâb-ı Hak için düşünülür şey değildir. Çünkü Allah, hiçbir şeyde zulmetmez. ‘Kulları hakkında Rabbin, asla zulmedici değildir.’¹⁹⁹ Böyle bir sözü, Allah'ı tanımayan, ilâhî adaletin derecesinden haberdar olmayan kimseden başkası nasıl söyleyebilir? ‘Allah şahit, melekler şahit, ilim sahipleri şahit ki O’ndan başka Allah yoktur. Her an adalet yapmaktadır. O’ndan başka Allah yoktur. Azizdir, hikmet sahibidir.’²⁰⁰

(3). Fiillerin Şahsi Olması

Müslümanlık bizlere bildiriyor ki Cenâb-ı Hak, iyiliklerle kötülüklerin bir kısmının cezasını dünyada verir; bir kısmının hesabını da âhirete bırakır. Bu meselenin zihinlere iyice yerleşmesi için birçok âyet buyrulmuştur. Örneğin: “Herkes kazandığı amele rehin alınmıştır.”²⁰¹

Çâvîş’e göre Müslümanlık bu hükmüyle insanı ilk atasının hatasına vâris olduğu endişesinden kurtarıyor. “Hak” ismi gereği Allah'ın adaleti, herhangi bir yaratılanı; başkasının işlediği suçtan dolayı sorumlu tutmaz:²⁰² “Kim bir günah kazanırsa, onu

¹⁹⁶ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.74.

¹⁹⁷ Sâffât 37/96.

¹⁹⁸ Furkân 5/2.

¹⁹⁹ Fussilet 41/46.

²⁰⁰ Âl-i İmrân 3/18.

²⁰¹ Müddessir 74/38.

²⁰² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 32.

*ancak nefsi için kazanmış olur. Allah bilendir, hikmet sahibidir.”*²⁰³ Çâvîş, Hıristiyanların inanmış olduğu ilk günah meselesini eleştirerek dünyaya gelen çocuğun günah ile doğduğu inancını da reddeder. İslâm dininde doğan çocuk günahsız olarak dünyaya gelir.²⁰⁴ Yükümlülük çağına geldiğinde işlediği her fiilin sorumluluğu kendisine aittir. İşlediği hayır ve şerlerin karşılığı ise ya bu dünyada ya da ahirette kendisini bulur. Âyette şöyle bildirilmiştir: *“Zerre kadar hayır işleyen hayrını görür, zerre kadar şer işleyen şerrini görür.”*²⁰⁵

(4). Tevekkül

Tevekkül, tüm işlerde yüce Allah’a güvenme, vekil tayin etme²⁰⁶ ve boyun eğmektir.

Çâvîş, insanın iradesi, isteği, çabası kendisini her yandan kuşatmış tüm illetler ve etkenlerin yanı başında ancak sınırlı bir sebepten daha fazlası değildir. Bundan dolayı insan, isteklerine ulaşmak için sürekli gayretini sarf eder ve elindeki etkin sebepleri kullanır. Bununla beraber neticenin kesinliğine hükmedemez. Çâvîş tevekkülü: *“İşi uğrunda gücünün yettiği sebepleri elinden geldiğince tamamlamaya çalışmakla beraber isteğinin gerçekleşmesi için gerekli olan sebepleri yaratması için Yararıcıdan istemek.”*²⁰⁷ şeklinde tanımlar.

İslâmın tevekkülden kastettiği mânâ şu âyette buyrulmuştur: *“Bir kere azmedince Allah’a tevekkül et.”*²⁰⁸ Şu hadis de bu minvaldedir: *“Ya Resulâllah, devemi bağlayayım mı, yoksa tevekkül edip bırakayım mı?”* diyen köylüye Efendimizin (s.a.s.)’ in *“önce bağla, sonra tevekkül et”*²⁰⁹ diye cevap vermiştir.

Çâvîş tevekkül inancıyla İslâmiyeti geri kalmışlıkla suçlayan batılılara cevap olarak şunları söylemiştir: İslâmın geri kalmasının sebebi ‘tevekküldür’ demek büyük bir hatadır. Kur’ân-ı Kerîm’de insanları çalışma ve ticarete teşvik eden birçok âyet

²⁰³ Nisâ, 4/111.

²⁰⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.31.

²⁰⁵ Zilzâl 99/7-8.

²⁰⁶ Rağıb el- İsfahanî, a.g.e., s.1177.

²⁰⁷ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.76.

²⁰⁸ Âl-i İmrân 3/159.

²⁰⁹ Tirmizi, “Kıyamet”, 60.

vardır. Örneğin; “Namaz bitirilince yeryüzüne dağılın.”²¹⁰, “Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah onları değiştirmez.”²¹¹ Tevekkül sandıkları gibi tembelliğe sarılmak olsaydı insanları buna davet eden Efendimizin işi gücü bırakıp tembelliğe sarılması gerekirdi. Hz. Muhammed (s.a.s.)’in hayatına baktığımızda bir gayret örneği ortaya koyduğunu görürüz. Bir taraftan ev işlerine yardımcı olur, diğer taraftan davalara bakar, namazda imamlık yapar, orduda kumandanlık yapar, hendeklerin kazımında toprak taşır, zamanın hüküdarlarıyla mektuplaşır, müslümanların durumlarını incelerdi.²¹²

Son dönem İslâm âlimlerinden Mustafa Sabri ise tevekkül konusunda şöyle söylemiştir: “Eğer Müslümanlarda dünya işlerini terke sebebiyet verdiği iddia edilen dinî hisler hâkim olsa, dinî vazifelerinde ihmalkâr davranmamaları icap ederdi. Dolayısıyla dinî hislerin dünyayı boşlamaya götürdüğü tezi isabetli değildir İşin hakikati, Müslümanlar bugün hem dünyevî hem de uhrevî sahada çalışma hususunda gevşeklik içindedirler. Öte yandan tevekkül ve kanaat gibi hasletlerin yanlış anlaşılması, bizatihi bu hasletleri değil, söz konusu anlayışı tenkidi gerektirir.”²¹³

Yine Mehmet Akif de *Sebîlür-Reşâd Dergisi*’nde yayınlanan bir yazısında İslâm’ın terakkiye engel teşkil ettiği, adaletin, çalışmanın ve birliğin var olmadığı ön yargılarına cevaplar vermekte bu iddiaları çürütmektedir.²¹⁴

Çâvîş yakın bir gelecekte tüm dünyada İslâm’ın ortaya çıkışındaki ilk gücü yeniden kazanacağına inanır. Müslümanları ilim, amel, çalışma, sebat, azim, fedakârlık gibi şeylerde salih geçmişlerinin izinde gitmeye teşvik edecek bir inanç varsa ancak kaza ve kader, tefvîz (iş Allah’a havale etme) ve tevekkül inancıdır. Bu inanç sanıldığı gibi, ne medenî hayatın temellerini yıkan tahrip edici bir âlet ne de İslâm toplumlarını ilerlemekten ve çalışıp çabalamaktan diğer ümmetlerle yarışmaktan alıkoyan bir köstek değildir.

---

²¹⁰ Cum’a 62/10.

²¹¹ Ra’d 13/11.

²¹² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.142.

²¹³ Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, *Dini Müceddidler*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1994, s. 98-104

²¹⁴ Mehmed Âkif, “ Müslümanların Terakkileri İslâm’a Sarılmalarına Bağlıdır”, *Sebîlür-Reşâd*, 1336, C.XVIII, S. 465, s.269–270.

(5). *Ye's Düşüncesi*

Ye's, bir şeyden umudun tükenmesi, Allah'ın rahmetinden umudunu kesmek anlamındadır.²¹⁵ Çâvîş, İslâm'ın, insanın bağlı bulunduğu kendisine gizli kalan sebepleri bilemeyeceği için, yılgınlık göstererek umutsuzluğa düşmeyi ve başarısızlık karşısında ümidini kesmeyi yasakladığını söyler. Aksine İslâm müslümanları çalışma üzerinde ısrara ve başarıyla sonuçlanmayan uğraşlarını tekrara teşvik etmiştir.²¹⁶ Bunun için Kur'ân umutsuzluktan kaçındırılmış; umutsuzluğun, kâfirlere yakışır özelliklerden olduğunu şu âyetlerle bildirmiştir. “*Kâfirlerden başkası Allah'm yardımından ümidini kesmez.*”²¹⁷ *Geşemeyiniz, üzülmeyiniz, gerçekten mü'minlerseniz mutlaka siz üstün geleceksiniz.*”²¹⁸ *Allâh sizinle beraberdir ve hiçbir zaman amellerinizi kuvvetten düşürmeyecektir.*”²¹⁹

(6). *Hidayet ve Dalâlet*

Hidayet sözlükte güzel, yumuşak bir şekilde yol göstermektir.²²⁰ Dalâlet ise doğru yoldan sapmak, yolunu şaşırarak, kaybolmak demektir.

Çâvîş, Allah'ın kullarına akıl ve irade verdiğini, zorla hiçbir kulunu hidayete erdirmeyeceğini veya dalâlete sevk etmeyeceğini bunun İlâhi adaletine uygun düşmeyeceğini söyler. Nitekim, “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır.*”²²¹ âyetinden Cenâb-ı Hakk'ın kullarını dalâlete sevk ettiği ve onları doğru yoldan saptırdığı anlaşılır. Çâvîş, âyetin şu hakikati bildirdiğini söyler: “*Cenâb-ı Hak vahiy yoluyla hükümlerini kullarına indirir, kulları saf ve temiz olup inat hastalıklarından arınmış olursa maddi ve manevi feyizleri artar, kalpleri zinde olur. Azgın, haddini aşan fitne ve kötü kalpler, şeytanın üfürmesiyle kibirleri artan kimseler ise vicdanlarına bu âyet ve hikmetin tesir etmesine imkân bırakmazlar. Bu irşad onları*

²¹⁵ Rağıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 1196.

²¹⁶ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 77.

²¹⁷ Yûsuf 12/87.

²¹⁸ Âl-i İmrân 3/39.

²¹⁹ Muhammed 47/35.

²²⁰ Rağıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 1103.

²²¹ Bakara 2/10.

kucaklamak istedikçe onlar kaçmak ister, hidayet parladıkça görmemek için gözlerini yumarlar.”²²²

İzmirli İsmail Hakkı *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde yayımlanan yazısında dalâleti şu şekilde açıklar: “*Dalâlet: Hakk'tan sapmak, gavâyet azgınlıktır. Nebî bu ikisinden de münezzehdir. Müslimanların dalâlet ve gavâyette, bulunmamaları için akl-ı kâmile ve basar-ı nazîfe ihtiyâçları vardır. Cenâb-ı Hakk, salâтта mü'minlere “ihdina...”²²³ demeyi emreder. Dalâlet ve gavâyet Kitap ve Sünnet'e muhâlif olan ehl-i bid'atte bulunur. Her bid'at dalâlette mûcib-i ukûbet değildir.”²²⁴*

Çâviş, insanın kalbine sağlam bir îman yerleşmedikçe ne indirilmiş vahyi can kulağıyla dinlenebilir ne gönderilmiş peygamberi. Bunun için hidayet ancak hak yolunu tutup sapıklıktan ve vahim âkıbetlerden korunmak isteyen mü'min tabaka için yararlı olur.²²⁵ İnsan, Allah'ın varlığının bilincinde olup ibadetin yalnız O'na yapılacağını kalbine yerleştirdiğinde, O'nun ilâhi rahmetini isteyerek azabından çekinerek korku ve huşu hissiyle duygulanması normalleşir. Ancak o zaman bir günahın cazibesine kapılmak isterken aklına Allah gelir ve azabından korkması, ilâhi rızasından mahrum kalacağından korkması sebebiyle hatâyı işlemez.

(7). *Ecel*

Ecel, sözlükte İnsan hayatı için belirlenmiş süredir.²²⁶ Çâviş ecelin Allah'ın kaza ve kaderine tabi olduğunu şu şekilde açıklar.

Çâviş, bir maktulün ölümünün sebebini insanların bir kısmının Kur'ân'a bakarak iki farklı şekilde yorumladığını söyler. Birinci kısım; maktulün ölümünün ecel ile olduğunu düşünür. İkinci kısım; eceli gelmeden maktulün öldürüldüğünü düşünür. Birinci grubun delil getirdiği âyet şudur: “*Hiçbir ümmet kendi eceline ne öne alabilir ne de erteleyebilir.*”²²⁷ İkinci grubun delil olarak getirdiği âyet ise şudur: “*Allah, sizi önce topraktan, sonra da az bir sudan (meniden) yarattı. Sonra sizi (erkekli dişili) eşler yaptı. Allah'ın ilmine dayanmadan hiçbir dişi ne hamile kalır, ne de doğurur. Herhangi bir*

²²² Abdülaziz Çâviş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 382, s. 320.

²²³ Fâtiha 1/6–7.

²²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, “İslâm'da Felsefe”, *Sebilü'r-Reşâd*, İstanbul, 1337, C.XIII, S. 335, s.178.

²²⁵ Abdülaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.85.

²²⁶ Rağıb el- İsfahânî, a.g.e., s. 69.

²²⁷ Hicr 15/5.

kimseye uzun ömür verilmez yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a kolaydır.”²²⁸ Çâvîş, ikinci grubu zavallı olarak niteleyip, ikinci âyette geçen “...bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın...” kaydının te'vile ihtiyaç duymadığını, maktulün ölümünü Cenâb-ı Hakk'ın takdir ettiğini ve ezeli ilmi ile bu ölümün sabit olduğunu ifade eder. Çâvîş, Allah'ın ezeli hükmü ile maktulün bu hayatta kalmamasını murad ettiği için kişinin eceliyle ölmediğini iddia etmenin bir mantığı olmadığını söyler.²²⁹ Sonuç olarak, maktulün öldürülmesinin Allah'ın kaza ve kaderi sonucu olduğunu, şayet öldürülmeseydi daha fazla yaşama ihtimalinin de bulunmadığını ifade eder.

2. Nübüvvet Bahisleri

a. Peygamberlere İman

Peygamber, Allah tarafından haber getiren, Allah'ın emirlerini insanlara haber veren kişidir.²³⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de peygamber karşılığında nebî, resul ve mürsel kelimeleri geçmektedir.²³¹ Kur'ân-ı Kerîm'e göre peygamberler, gönderildiği insanların kendi içinden çıkan, onlara Allah'ın âyetlerine uymayı salık veren, kitabı ve hikmeti öğreten uyarıcı ve müjdeleyici kişilerdir.²³²

İnsanlar arasındaki zorbalığın artması, hukukun hiçe sayılması ile sosyal hayat yaşanmaz hale gelir. İnsan bu sefaletin kaynağı olan maddi dünyaya karşı bir ilâha ihtiyaç duymaya başlar. Kendilerini içinde oldukları bunalımdan çıkaracak bir kurtarıcı beklerler. Çâvîş bu konuyu şöyle ifade etmiştir: “*Yaratıcının ezeli kanunu gereği, herhangi bir ümmetin başı sıkışır, fertler arasında fitneler fesatlar çoğalır, içlerine bir elçi, bir peygamber yahut sonucun korkunçluğunu anlatacak bir müceddid (ıslâhatçı) gönderilir. İnsanın yeryüzünde görünüşünden beri hal böyle devam etmiştir.*”²³³

²²⁸ Fâtır 35/11.

²²⁹ Abdülaziz Çâvîş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 373, s.158.

²³⁰ Develioğlu, Ferit, “*Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*”, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017, s. 1011; Şükûn, Ziyâ, *Farsça-Türkçe Lûgat (Gencine-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, I, 515, 530.

²³¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “*Peygamber*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2007, C. XXXIV, s. 257-262.

²³² Âl-i İmrân 3/164; Bakara 2/119, 129, 213; Cum'a 62/2.

²³³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 10.

Peygamberlerin görevi toplumların ahlakını düzeltmek, ruhlarını tedavi etmektir. Peygamberler ekseriyetle bazı toplumlara belirli problemlere çözüm için gönderilmiştir. Çâvîş, bu durumu şöyle izah etmiştir: *“Peygamberlerin bir kısmı insanları, hayvanî duygulardan alıkoymak, ihtirastan kurtarmak için gelmiştir ki Hz. İsa böyledir. İnsanlar, nefislerine uymuş hırslarıyla beslenen varlıklara dönüşmüşlerdi. Kalpleri din, vicdan duygusundan yoksunlaşmış, haram olan şeyleri işlemek normalleşmişti. Hz.İsa çeşitli mesel ve hikayelerle, onları bu karanlıktan kurtarmak istediye de, peygamberliği güzel ahlakın tesisine yönelik kaldı, daha ötesine geçemedi. Onun getirdiği esaslar kısa sürede değiştirildi ve yerine birtakım insanların koyduğu prensipler hâkim oldu.”*²³⁴

Hz. İsa’dan altı asır sonra Abdullah oğlu Muhammed (s.a.s.), Mekke’de dünyaya gelmiş ve Allah katında tek din olan İslâm’ın habercisi olmuştur. Tevhid temeline oturmuş bu din, putlara savaş ilan etmiş, toplumu adâlet prensibiyle idare etmeyi esas almış emirlerden oluşmuştur. Çâvîş, Hz. Muhammed (s.a.s)’in peygamberliğinin, diğer peygamberler gibi bir topluma hasredilmediğini, O’nun evrensel ve son peygamber olduğunu ifade eder. Getirdiği hükümlerin kıyamete kadar geçerli olacağını belirtir.²³⁵

İslâm dini Hz. Muhammed’e (s.a.s.) ve gönderilmiş bütün peygamberlere iman etmeyi emreder. Birine bile iman etmemek küfür sayılır. Çâvîş, müslümanların, bütün peygamberlere ve onların getirdikleri hükümlerin hak olduğuna inanmaları gerektiğini belirtir.²³⁶ Şu âyet de bu durumu açıkça göstermektedir: *“Şüphesiz, Allah’ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah’a inanıp peygamberlerine inanmayarak ayırım yapmak isteyenler, (Peygamberlerin) kimine inanırız, kimini inkâr ederiz.’ diyenler ve böylece bu ikisinin (imanla küfrün) arasında bir yol tutmak isteyenler var ya; işte onlar gerçekten kâfirlerdir. Biz de kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır. Allah’a ve peygamberlerine iman edenler ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara gelince, işte onlara Allah mükâfatlarını verecektir. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”*²³⁷

---

²³⁴ Çâvîş, a.yer.

²³⁵ Abdülaziz Çâvîş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilü’r- Reşâd*, 1333, C. XIII, S. 336, s. 189.

²³⁶ Abdülaziz Çâvîş, *Anglikan Kiliseisne Cevap*, s. 68.

²³⁷ Nisâ 4/150-152.

(1). Mûcize ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin İspatı

Mûcize terim olarak, peygamberlik iddiasında bulunan kişi tarafından gösterilen ve insanları, benzerini yapmaktan aciz bırakan olağanüstü olaydır.

Çâvîş mûcize meselesinin iman etmek için gerekli olup olmadığı üzerinde durmuştur. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğinin ispatında mûcize olarak yalnızca Kur'ân'ı kabul etmiştir. Kur'ân hiç kimsenin bir benzerini bile meydana getiremediği bir kitaptır. Yüce Allah "*Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır.*"²³⁸ buyurarak Kur'ân'ın bir mûcize olduğuna işaret etmektedir.²³⁹ Çâvîş bu konuyu şu cümlelerle ifade etmiştir: "*İslâm, Kur'ân'ın birçok yerinde insanları yaratılmışlarda görünen İlâhi âyetleri (mu'cizeleri) düşünmeye ve Yaratıcıyı, O'nun bedîî sanatında arayıp bilmeye sevk ediyor; hiçbir âyetinde mûcize silahına, yahut aklın kavrayamayacağı zoraki tekliflere dayanmıyor. İslâm, ne peygamberlerin görevlerinin; ne de kulların düzen ve mutluluğu adına onların peygamber olduklarının ispatının, mûcizelerle hiçbir ilişkisi olmadığını insanlara bildirmiştir.*"²⁴⁰

İslâm, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğinin ispatını mûcizelerle yapmamıştır. Peygamberi mûcize getirmeye zorlayan ve "*Kendilerine bir mûcize geldiği takdirde mutlaka iman edeceklerine dâir olanca güçleriyle Allah'a yemin eden*"²⁴¹ müşriklere Hz. Muhammed (s.a.s.) "*Mûcizeler benim değil Allah'ın elindedir*"²⁴², "*Ben gerçeği açıktan açığa söyleyen bir uyarıcıyım, başka bir şey değilim.*"²⁴³ cevaplarını vermiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) yalnızca bir insan olduğunu hatırlatan âyetlerle de beşeriyete vurgu yapılmıştır: "*Aman ya Rabbi! ben Allah tarafından gönderilmiş bir insandan başka bir şey miyim?*" Çâvîş'e göre müşriklerin mûcize taleplerini Allah'ın reddetmesinin nedeni, müşriklerin mûcizeleri gördükleri halde inanmayarak bunların sihir, büyü olduğunu iddia etmeleridir. Çâvîş, İslâm'ın, mûcize isteğinde bulunanları yerdığını ve basit fikirlilikle itham ettiğini

²³⁸ Ankebût 29/51.

²³⁹ Yücedoğru, Tefvik, *İtikâdî İlkelerin Tespiti*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 2005, S. 19, s. 49.

²⁴⁰ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 26.

²⁴¹ En'am 6/109

²⁴² En'am 6/109 (devam).

²⁴³ Mülk 67/26.

söyler. Peygamberi (s.a.s.) desteklemek için Kur'ân'dan büyük bir mûcizeye ihtiyaç olmadığını ifade eder.

Son dönem İslâm âlimlerinden olan Mustafa Sabri ise peygamberliği tanımlarken onu diğer insanlardan ayıracak özellikte bir tarif ortaya koyar. Ona göre nebî: “ akıl sahibi bir insanın kâinâtın işleyişine bakarak Rabbini akletmesinin de üzerinde bir ittisâlle Allah ile özel ittisâl sağlayan insan” dır. Çalışma ile ulaşılamayacak bu yüksek mertebe, Allah'ın fazlı ile bazı seçkin kullara bahşedilmiştir, tabiiyyât ilminin bununla ilgili söz hakkı yoktur. Peygamberliği dâhilikle tevîl ederek onun gaybî boyutunu gözden kaçırmak büyük bir yanlıştır.²⁴⁴

Mûcize konusunda Reşid Rıza ve Ferid Vecdi de *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde yayınlanan yazılarında şu yorumlarda bulunmuşlardır:

Reşid Rıza, “İslâm'ın gelişi sayesinde insanlık olgunluğa ulaştı ve mûcizeler çağı sona erdi, bugün mûcizelerden bahsetmek insanların imanlarını da kuvvetlendirmiyor” demiştir.²⁴⁵ Ferid Vecdi ise “Cenâb-ı Hakk kullarına merhamet ederek onları idrâk-ı hakikatinde efkâr-ı hayrân bırakacak birtakım hasâis ile meftûr peygamberler gönderiyor, o insanlar da o peygamberlerin sıdkına, şerâitlerine mütâbaatın zaruretine inanıyor ve bu mu'cizelerle istidlâl ediyordu. Lâkin bugün akl-ı beşer kemâli bulmuş, insâniyet sinn-i rüşde erişmiş olduğu için artık mu'cizeler, hârikalar devri geçmiştir.²⁴⁶ sözleri ile beşer aklının önemini vurgulamıştır.

İslâm bizlere bir gerçeği daha hatırlatmıştır: İnsanlığı ikna etme hususunda mûcizeler yeterli olsaydı eski ümmetlerin imandan ayrılmamaları gerekirdi. Çünkü ısrarla istedikleri mûcizeleri, gözleriyle görmüşlerdir.²⁴⁷ Ayrıca Çâvîş, bu olağanüstü hallerin bir kısmının peygamberler bir kısmının sihirbazlar veya diğer kişiler eliyle gerçekleşebildiğini söyler. Bundan dolayı mucizelerin tek başına peygamberliği ıspat için yeterli olmadığını ifade etmektedir.²⁴⁸

²⁴⁴ Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülişlâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, (Doktora Tezi) İstanbul, 2014, s. 86.

²⁴⁵ Kara, İsmail, “İslâmcılar, Mûcizeler, Bilim ve Pozitivizm”, Dergâh Yayınları, 1990, C.I, S.6, s.19.

²⁴⁶ M. Ferid Vecdi, “Müslimanlık'ta Medeniyet: Tashih-i İ'tikad”, *Sebilü'r-Reşâd*, Mehmed Âkif (çev.), 1326, C.VI, Sayı.138, s.117.

²⁴⁷ En'am Sûresi: 7.

²⁴⁸ Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilür- Reşâd*, 1343, C. XXIV, S. 620, s. 337.

Mustafa Sabri ise mucize konusunda görüşleri şu şekildedir. “*Mûcizeler, peygamberlerin nübüvvet davalarının doğruluğuna yeterince delâlet etmektedir. “Sihirbazlarca (mûcize) benzeri şeyler, daha süslü bir şekilde ortaya konuluyor.” denilerek mûcizelerin kıymeti düşürülemez. Zirâ iddia edilen benzerliğin, Firavun’un sihirbazlarının Hz. Mûsâ’ya inanmalarını engellemediği de ortadadır.*”²⁴⁹

(2).Peygamberlerin Sıfatları

Peygamberlerin sahip olması gereken bazı sıfatlar vardır. Bu sıfatlar şunlardır:

Sıdk: Doğru olmak demektir. Her peygamber doğru sözlü dürüst insandır. Çâvîş, peygamberlerin tebliğ vazifesi sırasında hakkı batıl, batılı hak göstermesinin, güzele çirkin, çirkine güzel demesinin mümkün olmadığını söylemiştir.²⁵⁰

Emanet: Peygamberlerin güvenilir olması demektir. Çâvîş, emanetin peygamberlerin bir sıfatı olduğunu söylemiş ancak detaylı bir açıklamaya yer vermemiştir.²⁵¹ Emanet sıfatı, peygamberlerin kendilerine verilen mesajı değiştirmeden, eksiksiz, fazlasız aktardığı anlamına da gelmektedir.

İsmet: Peygamberlerin günah işlemekten Allah tarafından korunmasıdır. Buna mukabil onların bazı davranışlarından dolayı ilâhî uyarı ile ikaz edilmelerine de itâb denir.²⁵²

Çâvîş, peygamberlerin günahattan korunmuş olması konusunda Hz. Yusuf kıssasına değinmiştir. Bazı tefsircilerin Hz. Yusuf’un, kardeşinin çantasına taş koyarak kardeşini alıkoymasını meselesinde, o sırada Hz. Yusuf’un bir nebi olduğunu düşündükleri için te’vil yoluna gittiklerini belirtir. Ancak Çâvîş bu meselede Hz. Yusuf’un peygamberlik mevkiinde olmadığını söyler.²⁵³ Böylece Çâvîş, peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduğunu ve Hz. Yusuf’un o sırada nebi olmadığı için bu sıfata zarar gelmediğini belirtmiştir.

²⁴⁹ Bayram, a.g.e., s. 361.

²⁵⁰ Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’an”, *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, S. 379, s. 280.

²⁵¹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.184.

²⁵² Topaloğlu – Çelebi, a.g.e., s. 163.

²⁵³ Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’an”, *Sebilür-Reşâd*, 1338, C.XVIII, S.461, s.217-218.

Tebliğ: Sözlük anlamı bir haberi veya mesajı ulaştırmaktır.²⁵⁴ Bütün Peygamberler Allah'tan aldıkları mesajları eksiksiz bir şekilde insanlara ulaştırmışlardır. Çâvîş, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğ süresi boyunca çektiği bütün cefa ve sıkıntılara rağmen yılmayıp bu görevini yerine getirdiğini, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için gece gündüz çalıştığını ve hiç yılgınlık göstermediğini söylemiştir.²⁵⁵

b. **Kitaplara İman**

İslâm'da iman esasları birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Allah'a iman bizi peygamber inancına götürür, peygamberlere iman ise Allah'tan geldiğine inandığımız kutsal kitaplara imanı zorunlu kılar. Biz müslümanlar bu ilâhi kitapların tahrif edilmemiş haline iman ederiz. Bir âyette de bu durum şöyle beyan edilmiştir: *"Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. 'O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız' ve 'İştittik, itaat ettik, bağışlamamı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır' dediler."*²⁵⁶

(1). **Kur'ân-ı Kerim**

Kur'ân-ı Kerîm Allah tarafından Cebrail (a.s) vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde Hz. Muhammed'e (s.a.s.) indirilen, mushaflarda yazılmış, tevatür yoluyla nakledilmiş olan, okunmasıyla ibadet edilen, insanların bir benzerini getirmekten aciz kaldığı ilâhi kelimedir.²⁵⁷ Kur'ân-ı Kerîm bu güne kadar değişikliğe uğramadan gelen ve bundan sonra da değişikliğe uğramayacak tek ilâhi kitaptır.²⁵⁸

Çâvîş, Kur'ân âyetlerinin, belli bir olay neticesinde nazil olduğunu ve bu âyetlere Yahudi, Hıristiyan, müşrik, hatip, şair ve alt tabakadan birçok kişinin muhatap olduğunu belirtir. Kur'ân-ı Kerîm muhataplarına karşı belagatı müthiş bir kitaptır. Çâvîş, kalplerinde hastalık bulunan kişilerin Kur'ân'daki tekrarları eleştirdiklerini veya âyetler arasında zıtlık bulunduğunu söylediklerini belirtir. Çâvîş bu türlü kişileri eleştirerek, her insana hitabın farklı olması gerektiğini, her insanın akıl ve idrakinin aynı

²⁵⁴ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.310.

²⁵⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.25.

²⁵⁶ Bakara 2/285.

²⁵⁷ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.191.

²⁵⁸ Yücedoğru, *İtikâdi İlkeler*, s.49.

seviyede olmadığını ve bu tür iddialarda bulunan kişilerin tüm âyetleri tek mizanla değerlendirdiklerini belirtir.²⁵⁹ Dolayısıyla Çaviş, gerek Yüce Allah'ın gerekse Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) insanların seviye ve durumlarına göre hitaplarda bulunduğunu söyler.

Kur'ân'ın Muhdes Oluşu: Çâviş, Kur'ân'ın muhdes olduğu hususunda İmam Maturidi ve İmam Eşari'nin de bulunduğu Ehli Sünnet âlimlerinin çoğunluğunun²⁶⁰ benimsediği görüşe dâhil olarak şunları söylemiştir: “*İster peygamber, isterse diğer insanların lisaniyla olsun, lisan ile okunan bütün âyetler hâdistir.*”²⁶¹ Mushafın içerdiği hudud ve Efendimiz'in (s.a.s.) tilavet ettiği âyetler muhdestir. Kur'ân'da da bunlar muhdes olarak nitelenmiştir.²⁶²

Kur'ân'ın Cem'i: Çâviş, Kur'ân'ın cem edilmesi anında tahrif edildiği iddialarına yanıt vererek bunların asılsız olduğunu söylemiştir. Kur'ân'ın cem'i meselesinde iki noktaya işaret etmiştir: Kur'ân'ı Kerîm'in tilâveten cem'i ve kitâbeten cem'i.

Tilâveten cem: Kur'ân tereddüt ve şüphe götürmez bir şekilde tamamlanmıştır. Mütevâtir olarak bize kadar gelmiştir. Tebliğ edildiği dönemden itibaren birçok sahabe ezberlemiş, o zamandan bugüne dek ezberlenmeye de devam edilmektedir. Âyetlerin ve sûrelerin sırası ise Resulullah (s.a.s.) tarafından nâzil oldukça bildirilmiştir.²⁶³

Kitâbeten cem: Kur'ân peyderpey nüzûl oldukça peygamberin emri ile zabt ve tedvîn edilmiştir. İlk katip Übey bin Ka'b olduğu gibi başlıca bu vazîfe ile meşgul olanlar Zeyd bin Sâbit, Abdullah bin Ebî Serh, Muâviye bin Ebî Süfyân ve Hanzala el-Üseydî'dir.²⁶⁴ Efendimiz (s.a.s.)'in ahirete irtihâlinde Kur'ân tamamıyla yazıya geçirilmiş olarak (kağıt, kürek kemiği, hurma kabuğu ve enli düz taş parçaları üzerinde) dağınık bir hâlde bulunuyordu. Hz. Ebubekir (radiyallâhü anh) halife olunca hafız sahabelerin bir kısmının öldürülmesi üzerine Kur'ân'ın yok olma ihtimalini düşünerek,

²⁵⁹ Abdulaziz Çaviş, , “Hristiyanlık Nazarında İslâm”, *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, S. 375, s.206.

²⁶⁰ Yücedoğru, Tefik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi*, Ermin Yayınları, Bursa, 2006, s. 80-95, Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur'an” DİA, İstanbul, 1997, C. XV, s.374.

²⁶¹ Abdülaziz Çaviş, “*Tefsiru Kur'an-ı Kerim*” *Sebilü'r-Reşâd*, 1333, C. XIV, S. 342, s. 25.

²⁶² Abdulaziz Çâviş, “Esraru'l Kur'an”, *Sebilür-Reşâd*, C. XIX, S. 485, 1339, s. 178.

²⁶³ Abdülaziz Çâviş, “Tefsiru Kur'an-ı Kerim”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIV, S. 343, s. 33.

²⁶⁴ Abdülaziz Çâviş, “Tefsiru Kur'an-ı Kerim” , *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1333, C.XIV, S. 344, s. 41.

Hız. Ömer'in de oyu ve uygun görmesiyle bunları bir araya toplamıştır.²⁶⁵ Çâviş, Kur'an'ın ilk defa bu şekilde cem edildiğinin söylemiştir. Hız. Osman döneminde cem edilmesini ise ikinci defa cem edilmesi olarak değerlendirmiştir.²⁶⁶

Âyetlerin tertibi meselesi: Çâviş, âyetlerin sûrelerdeki sırasının tevfik-i nebevî ile olduğunu söylemiştir. Efendimizin (s.a.s.) ahirete irtihâlinde bütün Kur'ân âyetleri ait oldukları sûrelerdeki yerlerini almışlardı. Sûrelerin tertib ve tayininin ise Efendimiz (s.a.s.) vefatından sonra Hız. Ebubekir döneminde sahabenin içtihadıyla olduğunu belirtmiştir.²⁶⁷ Ancak Hız. Peygamber (s.a.s.) hayattayken âyetler nâzil olduğu gibi hangi sûrede yer aldığını sahabeye bildirmiştir.²⁶⁸

Nesh: Cenâb-ı Hakk'ın, teşrî etmiş olduğu ahkâmı, yahut semavi kitaplarda mevcut âyetlerden birini nesh etmesini Yahudi ve Hıristiyanlar kabul etmemekte; müslümanlar kabul etmektedir.²⁶⁹ Çâviş bunu şöyle açıklamıştır. Biz müslümanların nazarına göre nesh şundan ibârettir: Cenâb-ı Hakk birtakım sebepler dolayısıyla bir ümmetin tamamını yahut bir kısmını mükellef tutmak üzere bir hüküm takdîr eder. O sebepler ortadan kalkıp yerlerine diğerk sebepler geldiğinde o hükmü nesh ederek yerine diğerk bir hüküm farz kılar. Bunun sebebi bir hükümden vazgeçmek nasıl sırf maslahat (fayda sağlama) esâsına dayanıyorsa evvelki hükmün takdir edilmeside de aynı şekilde fayda sağlamaya dayanır. Özetle meselenin, Yahudilerle diğerk milletlerin düşündükleri gibi, Cenâb-ı Hakk'ın bir şeyin hakikatini sonradan öğrenmesi, yahut hiç bilmemesi demek değildir.²⁷⁰

Hurûf-ı Mukattaa: Çâviş, bunların manaları konusundan Resûlullah (s.a.s.)'tan bir iki rivayet hariç bir izâh yapılmadığını, bu durumda hurûf-ı mukattaa hakkında farklı görüşlerin beyan edilmesine sebep olduğunu söylemiştir. Örneğın, selef âlimleri bu konuyu ancak Allah'ın bildiğini ifade edip müteşabihata dahil edip bırakır.²⁷¹

²⁶⁵ Abdülaziz Çâviş, "Tefsiru Kur'an-ı Kerim", C.XIV, S. 344, s. 41.

²⁶⁶ Abdülaziz Çâviş, "Tefsiru Kur'an-ı Kerim", C. XIV, S. 344, s. 41.

²⁶⁷ Abdülaziz Çâviş, "Tefsiru Kur'an-ı Kerim", *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIV, S. 344, s. 42.

²⁶⁸ Abdülaziz Çâviş, "Tefsiru Kur'an-ı Kerim", C. XIV, S. 344, s. 41.

²⁶⁹ Abdülaziz Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, S. 375, s.198.

²⁷⁰ Abdülaziz Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, Sayı 375, s.198.

²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Duman Zeki, Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998, C.XVIII, s.401-408; Abdülaziz Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, S. 376, s.213.

Çâviş, harflerin anlamları hakkında yorum yapmaktan ziyade hikmeti üzerinde durmuştur. “*Kur’ân’ın bu lafızları (elif lam mim,..) beyan etmesinin hikmeti Arapların hiç arzu etmedikleri halde sûreleri ve âyetleri can kulağıyla dinlemeye mecbur etmesidir. İnsan bu harfleri dinleyip de manalarını kavrayamayınca anlamlarını öğrenmek için Kur’ân’ı dinlemeye kendini mecbur hisseder.*”²⁷² İnsanlar anlamadıkları bu harfleri araştırır ve belki üzerlerinde bir tesir olur. Bu harfler vasıtasıyla âyetleri daha dikkatli dinlemeye başlarlar.

Muhkem-müteşâbih âyetler: Kur’ân-ı Kerîm âyetlerin muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki çeşidinin olduğu bildirmiştir. Çâviş, muhkem âyetlerin, manaya delâletlerinin sarîh ve kesin olduğunu, şeriatın kastedilen amaca uygun olduğunu ifade etmiştir. Müteşâbih âyetlerin, akla aykırı olanlarının âlimler tarafından tevil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁷³ Çâviş müteşâbih konusunda mücessime, müşebbihenin hataya düştüğü söylemiştir.²⁷⁴

Tevil: Çâviş şeriatın usul ve hükümlerinde zahîrî akla aykırı görünen meselelerde ilim sahiplerinin tevil yapabileceğini söylemiştir. Selef âlimlerinin görüşleri gibi meselenin hakikatini Allah’a bırakmak suretiyle herhangi bir yorumda bulunmamanın da mümkün olduğunu ifade eder. Ancak Selef âlimlerinin tutumu Çâviş’e göre gerçeğe uygun değildir. Zira düşünceleri sağlam, ilimde ileri olanlar bilir ki her meselede hak birdir, asla çoğalmaz. Beşerin yaratılışına uygun hükümlerle gelen İslâm, bu kimseleri selim aklın tetkik ve sahih nazarın ulaşacağı gerçekleri bulmakla yükümlü tutmuştur.²⁷⁵ Ancak ilim erbabı olmayan, ilimle uğraşmaya vakti olmayan kişilerin bilmedikleri bir konuda tevilî âlimlere bırakmaları gerektiğini söylemiştir.

Son dönem İslâm âlimlerinden Mustafa Sabri tevil konusunda şöyle düşünmektedir. “*Kur’an’ın tertibi saadet-i dâreyi temin eden bir medeniyet inşasına mütevakkıftır. Öngördüğü medeniyet de Avrupa uygarlığı gibi sefahete ve nefsanî ölçülerin hâkimiyetine değil, beşerin ruhî dertlerine deva olacak bir hayat nizamına*

²⁷² Abdulaziz Çâviş, “Esrârü’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, 1337, C. XV, Sayı 376, s.213.

²⁷³ Abdülaziz Çâviş, age., s. 53.

²⁷⁴ Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiye”, Akseki Ahmed Hamdi (çev.), *Sebilü’r-Reşâd*, 1329, C. X, S.247,S.212–215.

²⁷⁵ Abdülaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap.*, s.52-53.

müncer olacaktır."²⁷⁶ Dünya işlerine ait teknik konularda Kur'an ve Sünnet'ten kesin sonuçlar çıkartmaya çalışacak tarzda zorlama tevellere girmek M. Sabri Efendi'nin isabetli bulmadığı bir tutumdur. Vahiy bunları tanzim için nazil olmamıştır.

(2). *Önceki Kutsal Kitaplara İman*

Çâviş, Ehl-i Kitabın, ellerindeki kitapları, Hz. İsa'dan önceki peygamberlere indirilenler ve Hz. İsa'dan sonra yazılanlar olmak üzere iki kısma ayırdıklarını söylemiştir. İlk kısma ahdi kadim, ikinci kısma ise ahdi cedid demişlerdir. Çâviş Ehl-i Kitabın, bu ilâhi kitaplardan bazılarında ittifak bazılarında ise ihtilaf ettiklerini tespit etmiş ve bu kitaplardan dördüne (ki bunlar Matta, Markos, Yuhanna ve Luka incilleridir) İncil ismi verildiğini söylemiştir.²⁷⁷ Aynı zamanda Çâviş gerek Tevrat'ın gerekse İncil'in tahrif olduğunu belirtmiştir.²⁷⁸

Çâviş, tıpkı Hristiyanlıkta olduğu gibi Yahudilikte de indirilen dinin ve kitapların tahrif edildiğini ifade etmiştir.²⁷⁹ Bunun yanında Peygamber Efendimiz (s.a.s) Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandığını ve bu peygamberlerden hiçbirini diğerinden ayırmadığını, tüm bunlara inanmayanların da sapıklık içinde olduğunu bildirmiştir. Ayrıca eski şeriatlere inanmak ve peygamberlerin öğrettiği faziletleri almak konusunda İslâm, akla uygun hareket etmiştir. Çâviş, tahrif olmuş ilâhi kitapların, içlerinde tevhid inancına ters düşmeyen dokunulmamış kısımların da var olabileceğine dikkat çekmiştir. Ancak tahrif olan kısımlara imanın vacîp olmadığını belirtmiştir. Özetle, İslâm dininde Cenâb-ı Hak tarafından bütün peygamberlere indirilenlerin tümüne inanmak müslümanlar için zaruridir. İndirildiği haliyle bize ulaşmayan ilâhi kitaplar Hz. Muhammed'e (s.a.s.) gönderilen hidayet ve saadet sebepleriyle uyumlu olmalıdırlar. Çünkü Allah'ın bütün ümmetlere gönderdiği din birdir, bu din topluluklara, zamanlara, mekânlara göre değişmez. Değişen uygulamaya ait fer'i hükümler ile ibadetlerin şekilleridir.

²⁷⁶ Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, *Mes'eleler Hakkında Cevaplar*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 28-29.

²⁷⁷ Abdülaziz Çâviş, , "Esrâru'l Kur'ân", *Sebilür-Reşâd*, 1339, C. XIX, S. 474, s.51.

²⁷⁸ Abdülaziz Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebilür-Reşâd*, 1339, C. XIX, S. 476, s.71.

²⁷⁹ Abdülaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.68.

3. Sem'iyât Bahisleri

Abdülaziz Çâvîş, sem'iyât bahislerini şu kelimelerle ifade etmiştir: “*Dinin bir de “gaybiyyat” alanı vardır. İnsan aklı bunun mahiyetini anlayamaz, varlığını isbât veya inkâr edemez. Kelâmcıların; cennet, cehennem, kabir ahvali, sırat, mizan, naîm, azap dedikleri bu şeyler gaybiyyat alanına girer. Bunların dayanağı, yalnız peygamberlerin tebliğiyle göksel kitaplardır. Ancak tarım, işçilik, sanayi gibi dünyalık işlere gelince İslâm dini zaruri olan yönleri bildirmek ve gereken teşvikte bulunmakla yetiniyor, uygulama şeklini insanlığa bırakıyor.*”²⁸⁰ Çâvîş’in bu yönde bazı yazılarında ele aldığı konular aşağıda incelenmiştir.

a. Âhirete İman

Sözlükte son anlamına gelen âhîret kelimesi, dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ölüm sonrası hayat anlamına gelmektedir.

Çâvîş, ahirete iman hakkında şu cümleleri söylemiştir. “*Orada ne malın, ne evlâdın faydası yok. Selim bir kalb ile Allah'ın huzuruna çıkanlardan başkası pay alamayacak. Hiçbir kimse diğerinin hesabına bir şey ödeyemeyeceği gibi ne kimseden fîdye kabul olunacak, ne kimsenin şefaati iş görebilecek. O gün bütün insanlar, kullarına rahmetiyle tecellî eden, nimeti, ihsanı mü'minlerin hepsine yaygın olan Rabbulâlemin'in huzurunda duracak.*”²⁸¹

Çâvîş'e göre ahiret gününe iman, İslâm inançlarının en önemlilerindedir. Ahiret gününe iman sebebiyledir ki insan günah işlemekten sakınır. Zerre miktar hayrın karşılıksız kalmayacağını ve zerre miktar şerrin de cezasız kalmayacağını bilir. Nefsini ziyana sürükleyecek şeylerden uzak durur ki yeniden dirileceği zaman yaptığı işlerin karşısına geleceğini bilir. Yani ahiret inancının diğer bir fonksiyonu da adâlete dayanmasıdır.²⁸² Kimileri hayatı sadece dünyadan ibaret görür ve yeniden dirilişi kabul etmez. Allah (c.c.) böyle düşünenlere âyetleri ile cevap vermiştir: “*Önce nasıl yoktan var ettiyseک üzerimizdeki va'din gereği olarak ilk yaratmayı öylece tekrar edeceğiz.*

²⁸⁰ Abdülaziz Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.59.

²⁸¹ Abdülaziz Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 91.

²⁸² Atay, Hüseyin, *Kuran'da İman Esasları*, Atay Yayınevi, Ankara, 1988, s. 117.

Şüphe yoktur ki bizler dilediğimizi yapabiliriz.”²⁸³ “Önce sizi yoktan var ettiyse ikinci kez yine öyle dönüp geleceksiniz.”²⁸⁴

(1). Şefaât

Sözlükte, şefaât, suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme mânasına gelir.²⁸⁵

Abdülaziz Çâvîş, şefaât meselesine insanın özgür olması (vicdan hürriyeti) ve dinin tekliflerinin bireyselliği (farz-ı ayn) konusunda değinmiştir. İslâm, ferdî vicdan hürriyetini kabul ettiği gibi farz-ı aynı da teklif etmiştir. İslâm’ın gözünde her kişi, nedenleri ve şartları mevcut olduğu takdirde, şeriatın bütün hükümleriyle sorumludur ve bu hususta insanlar eşittir. Herhangi bir kimse bir başka kimseye vicdanı üzerinde baskı yapamadığı gibi bir başkasının nimetlerden yoksun kalmasına hükmedemez. Yahut günahlarının bağışlanmasını veyahut Allah’ın rızasına ermesini garanti edemez. Kişinin kâr ve zararı, kendi akıl ve iradesinin mahsulüdür ve bütün mutluluğu yine kendi fiil ve hareketlerine bağlıdır.²⁸⁶ “*Ey kendilerine yazık eden kullarım, Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Bilin ki Allah (c.c.) günahların hepsini bağışlar. Çünkü o, bağışlayan merhamet edendir.*”²⁸⁷ âyetiyle Allah, insanın günah işleme meylini bildiği için tövbe kapısını açmış, ilâhi rahmetini ve herkesin bundan istifade edeceği ilan etmiştir. İslâm arada bir aracı olmaksızın, kişiye doğrudan Allah’ın hitabına erme şerefini verir. Şu âyet de bu duruma işaret etmektedir: “*Biz ona şah damarından daha yakınız*”.²⁸⁸ İnsan Allah’ın karşısında bulunduğu büyüklük, merhamet sayesinde kimsenin aracılığına ihtiyaç duymaz.

Çâvîş insanların birbiri üzerine şefaâtçi olamayacağını belirtir. Ona göre Allah insanı, halifesi olarak hür yaratmıştır. Hiçbir insan bir diğeri üzerinde tahakküm edemez. İnsana verilen şeref ve hürriyet öyle geniştir ki, insan Allah karşısında araçılara, şefaâtçilere muhtaç değildir. Tövbe ve rahmet de bunun için vardır. Kişi hataya düşerse pişman olur, tövbe eder ve rahmet kapıları açılır. Kendisi gibi âciz olan

²⁸³ Enbiya 21/104.

²⁸⁴ A’raf 7/29.

²⁸⁵ Râgıb el- İsfahânî, a.g.e., s. 555.

²⁸⁶ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.29.

²⁸⁷ Zümer 39/53.

²⁸⁸ Kâf 50/16.

şeyhlerin, din adamlarının yardımına asla muhtaç olmaz. Müslümanlık, farzı ayn ve vicdan hürriyeti ile insanlığa şeref vermiş, başkalarının buna müdahalesine engel olmuştur.²⁸⁹

(2).Ruh

Ruh sözlükte kişinin devamlılığını sağlayan nefes manasına gelir.²⁹⁰ Çâviş ruhun mahiyeti hakkında bir yorumda bulunmamış, ruhun ve maddenin ilişkisinden bahsetmiştir.

“İnsan yaratılış olarak; maddesi ile ruhu arasında bağlantı bulunan ve her birinin diğeri üzerinde etkisi olan bir varlıktır.”²⁹¹ Bu ikisi arasındaki bağlantı vesilesiyle tükettiğimiz gıdaların beden üzerinde etkisi (vakitsiz ölüm, frengi, organ yetmezliği)²⁹² olduğu kadar ruhsal hayat ve mânevi işlerde de etkisi görülür. Örneğin; alkol kullanan bir kişinin bedeni bitap düştüğü gibi ruhuda yaratılışında bezendiği birçok güzel sıfatlardan yoksun kalır. Yahut tam tersi; insan mutlu olacağı bir haber alır güler, üzüleceği bir laf işitir ağlar. Yani ruhu bu aldığı haberlerin vereceği zevk veya acının etkisi altında kalır. Bu manevi halleri maddî hayatına tesir eder.²⁹³

Bilinmektedir ki insanın bedeni, hikmet sahibi Yaratıcı tarafından kendisine verilen beyin, duyular ve sinirler vasıtasıyla kâinat olaylarını nefs-i natıkasına (düşünen nefesine) duyuran bir elçidir. Tebliğ vazifesinin selâmeti ise elçinin selâmetiyle bağlantılıdır. Buna binaen elçi yani beden ne durumda ise yapacağı duyuru da ona göre sağlam yahut sakat, gerçeğe uygun yahut tersi olur.

Yüce Yaratıcı, tüm bunları bildiği için insanın dünya ve ahiret mutluluğunu temin edecek olan dinden yoksun olmasını istememiştir. İslâm’ın; yiyeceğe, içeceğe, nikâha, sevince, kadere, söze, işe, oturmaya, uyumaya, selama, kelama, savaşa, barışa, hasılı beşerin tüm hareketlerine müdahale etmesi fuzulî bir müdahale değildir. Aksine bu durum İslâmın diğer dinlerden üstünlüğünü göstermektedir.²⁹⁴

²⁸⁹ Abdülaziz Çâviş, age., s. 30.

²⁹⁰ Rağıb el- İsfahânî, a.g.e., s. 445.

²⁹¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 43.

²⁹² Çâviş Abdülaziz, *Âsârü'l- hamr*, trc. Mehmet Âkif, *İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003. s.30.

²⁹³ Çâviş, a.g.e., s. 44.

²⁹⁴ Çâviş, a.g.e. s.44.

Vicdan: Çâvîş, İslâm'ın; insanın hareketlerinde, aklen verdiği hükümlerinde ölçülü olmasını sağlayan “vicdan”²⁹⁵ denilen ruhî tavırları Avrupa'daki fikir akımlarından çok önce bildirdiğini söylemiştir.

İslâm, hüküm ve öğretilerinde çeşitli çevrelerin, zamanların, mekânların, ruh ve ruhun davranış ve durumları karşısındaki etkisini unutmamış, müslümanlar için ahlâkı çığırından çıkararak, vicdan terazisinin dengesini bozan etkenlerden uzak durmasını sağlayan “takva”²⁹⁶ sınırını çizmiştir. Yaratıcı, ezeli bilgisiyle biliyordu ki vicdan; sürekli çözümlenir ve sentez olur, bir yandan yok olur bir yandan var olur. Zamanın, mekânın değişmesiyle değişir. Zamanın değişmesiyle vicdanların da değişmesine örnek olarak katolikler günümüzde herhangi bir protestana işkence etmezler.

Allah, insan ruhunun tek bir hâlde kalmasının imkânsız olduğunu bilir. Hükümleri, hareketleri tartmaya, hayır ile şerri, yarar ile zararı ayırmaya yalnız başına vicdan yeterli değildir. Tüm bu konularda vicdanı otorite kabul eden insan, diğerlerini aldatmak ve kendi maksadını gizlemek amacıyla vicdanı otorite kabul eder. Allah da bu hal üzere olanları ezeli bilgisiyle bilir. Tüm hal ve hareketlerde Allah'ın kendisini gözettiğini denetlediğini düşünmeyen kimseler için kurtuluş imkânı bulunamayacağını, peygamberlerinin diliyle müslümanlara tebliğ etmiştir. Çâvîş insanın Allah (c.c.) tarafından gözaltında bulunduğunu her daim hatırlatması maksadıyla namazın emredildiğini, bu sayede vicdanın yanlış seçmeme konusunda uyarıldığını söyler.²⁹⁷

İslâm, insan vicdanını din adamlarının tahakkümlerinden, diğer dinlerin kendilerine dayattığı kısıtlamalardan nasıl kurtardıysa, yine vicdanı, zayıf düşerse güçlendirecek bir aracın olmaması yüzünden uğrayacağı vahim sonuçlardan da kurtardı. Çâvîş, asrın henüz pişmemiş fertlerinin ileri sürdüğü “*insanı sapıklıkta yasak şeylerden men eden yalnız başına vicdan kâfidir; terbiye varken de dinlerin uyarısına yahut müjdelemesine ihtiyaç kalmaz*”, mülâhazalarını yanlış bulmuştur. Ruhun durumlarını bilenlerin bunu söyleyemeyeceğini ifade etmiştir. Çâvîş'e göre insanı bozuk

²⁹⁵ Vicdan: İnsanın içindeki iyi ile kötüyü ayırdeden duygu. Develioğlu, a.g.e., s. 1340.

²⁹⁶ Takva: Allah korkusuyla dinin yasak ettiği şeylerden kaçınma. Develioğlu, a.g.e., s. 1199.

²⁹⁷ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.47.

eğilimlerinden alıkoyma hususunda, Allah'ın gözetimi altında olduğunu bilip, O'ndan utanmaktan başka hiçbir eğitim yeterli olmaz.²⁹⁸

Özetle vicdan zaafa maruzdur, hiçbir zaman onu ıslâh için maddî öğretilere dayanmak mümkün olmaz. Böyle bir vicdanın dayanabileceği ancak iki esas vardır ki biri gerçek bir nefis mücahedesidir, diğerine Allah'ın her şeyi bildiğine kesin imandır.

III. HÜKÜMLER

Çâviş'e göre teklifler ve İslâm âdâbına dair kitap ve sünnette gelen şeylerin tümü fertlerin, toplumların dünya ve ahiret hayatlarındaki mutluluklarını sağlamak içindir. Çâviş bu teklifleri; inançlara, ibadetlere, amellere ve edeplere olmak üzere dörde ayırmıştır.²⁹⁹

A. DİNİ HÜKÜMLER

1. İtikadî Hükümler

Çâviş'e göre akaidin başı “*Cenâb-ı Hakk'ın önce tevhide, sonra da dış varlık ile çevrili şeylerden, yahut insan düşüncesinin tasavvur edeceği şekillerden herhangi birine benzemekten tenzihi; bir de bütün meydana getirdiği, yahut getireceği, takdir ettiği, yahut edeceği işlerde zulümden, boş şeyden kesin olarak yüce bulunduğu tasdikidir. Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inanmak, bu peygamberlerden hiçbirini diğerinden ayırmamak, bu kitapların hangisi olursa olsun inkâr etmemek de bu inançlardandır. Aynı cümleden olarak öyle bir âhiret gününe iman var ki orada ne malın, ne evlâdın faydası yok.*”³⁰⁰

2. Amelî Hükümler

Çâviş'e göre İslâm dininde ibadetler yalnızca Allah'a ait olan bir haktır. Diğer dinlerde ki gibi vücuda işkence için değil, Allah'ı anmak, hayvanî duyguların şiddetini kırmak, merhamet, sevgi duygularını beslemek, kalbi, bedeni, elbiseyi temiz tutmak

²⁹⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.47.

²⁹⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.90.

³⁰⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.91.

içindir. İslâm dinindeki ibadetlerden maksat insanı zorluklar altında ezmek değil aksine onlar vasıtasıyla birçok yarardan istifade etmektir. Her birinin hikmetleri vardır.³⁰¹

Namaz: Çâvîş'e göre, Allah'ı anma adına yapılacak işlerin en olgudur. Özellikle belirli aralıklarla tekrarından dolayı nefisler üzerinde daha etkili, kötü eğilimlere engel, her işte dürüstüğe daha teşvik edicidir. İslâm dini ahlâkı güzelleştirmede, vicdanı temizlemede, düşüncelerin ıslâhında Allah'ı anmayı esas tutar. Bu halde namaz, fertler ve topluluklar arasındaki tüm işlemlerde ve ilişkilerde doğruluğun ana temelidir.³⁰²

Oruç: Çâvîş, İslâm'da üç çeşit orucun varlığından bahseder: Seçkinlerin orucu, bütün bedenin günahlardan sakınmasıdır. İyilerin orucu, kalbin Allah'tan başka bir şey düşünmeden dünyaya ait olan şeylerden uzaklaştırılmasıdır. Ki bu iki oruç nefsinde hâkim olmak için mücadele veren kişilere nasip olur. Son olarak da ramazan ayına mahsus olan oruçtur.³⁰³ Çâvîş, orucun farz kılınmasının sıhhî ve ahlâkî olmak üzere iki amacının olduğunu söyler. Sıhhî olarak, mideyi dinlendirir, temizler. Ahlâkî olarak; nefsi, kötü arzulara karşı direnmeyi alıştıırır, açlık acısı ile fakirlerin yaşadıklarını anlar, insanı ihlâsa alıştıırır, ibadetlerde gösterişten sakındırır. Diğer dinlerde orucun ise günahlardan dolayı tövbe ve pişmanlık niyetiyle tutulup, önceki hatalardan dolayı vücuda işkence olarak algılandığını söyler.³⁰⁴

Hac: İslâm diğer dinler gibi kardeşliğe yalnızca teşvik ile yetinmemiş bu amaca ulaşacak yolları da göstermiştir. Çâvîş'e göre hac da bunlardan birisidir. Gücü yeten bir müslüman ömründe bir defa hac ile yükümlü kılınmıştır. Hacılar Mekke'ye gider ve ihrama girerler. Her türlü elbiseden soyunup bembeyaz ihramlara girmeleri ile arada sınıf, renk, tabaka farkı gözetilmeden halk, efendi, zengin, fakir ayrımları kalkar, herkes eşit olur.³⁰⁵

Zekât ve Sadaka: Çâvîş, bu ibadeti İslâm'ın fakirler için zenginlerin malından bir hak tanınması olarak izah eder. Dünyada ki tüm dinler iyiliğe ve ihsana teşvik eder ancak hiçbiri hüküm ve öğretileri bakımından İslâm'a ulaşamaz. Bu ibadet, dünyanın her tarafına dağılmış olan halkı fakirlik yüzünden başlarına gelebilecek felaketlerden

³⁰¹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.92.

³⁰² Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.96.

³⁰³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.98.

³⁰⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.100.

³⁰⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.101.

korumak içindir. İlahi kanun gereği insanlar arasındaki gelir farklılıkları neticesi ile doğabilecek olan hased ve kine engel olarak birlik beraberlik muhabbet ve sevinç hedefler. Çâviş, yoksulluğa karşı sosyologlar tarafından birçok çözüm ortaya konulduğunu, ama bunların hiçbirinde başarılı olunamadığını söyler. Ancak İslâm, zekât ve sadaka yoluyla hem yoksulların derdlerini hafifletir, hem de zengin ile fakir arasındaki iletişimi artırır.³⁰⁶

3. Ahlakî Hükümler

Çâviş'e göre İslâm, hükümleri, düsturları ile müslümanları diğer ümmetlerden farklı kılmıştır. Dünyaya ait kanunlar tek başına insanlar arasında huzuru temin edememektedir. Çünkü bu kanunlar, insanın ruh ve vicdanını güzelleştirmeye yeterli değildir. İslâm, hükümlerinin şer'iliği ve o hükümleri bir kat daha pekiştiren güzelleştirici edep ve öğretileri ile insanların hem ferdî ve toplumsal hayatları, hem ruhları ve maddeleri üzerinde etkili olmuştur.³⁰⁷ Çâviş, İslâm'da ahlâk ve edebi şu başlıklar altında incelemiştir;

1) Başkalarına zarar vermektan alıkoyan hükümler: Bu esaslar sosyal hayatı meydana getiren esasların en önemlisi olduğu gibi, fertler arasında da adalet ve insafı garanti eden hükümlerdir. İffet, insaf ve emanet bu kısma dâhildir.³⁰⁸

2) İyilik ve ihsana ait hükümler: Kalplerden kini, hasedi, buğz etmeyi çıkararak, yerine sevgi, şefkat, merhamet duygularını geliştiren, af, hoşgörü, şükür, öksüzleri koruma gibi güzellikler yerleştiren hükümlerdir.

3) İnsanın ruhunu kötü sıfatlardan temizleyerek Yüce Allah'ın huzuruna yükselme şerefi veren hükümler: Bu sayede insanın bütün eğilimleri sevap ümidi veya ceza korkusuyla değil Allah'ın rıza ve sevgisini kazanmak için olur.³⁰⁹

B. AKLÎ HÜKÜMLER

Çâviş, İslâm'ın akla verdiği öneme değinir ve şeriatın hüküm koymadığı bir konu akılla çatışırsa, İslâm'ın aklın hükmüyle hareket edilmesini emrettiğini söyler.

³⁰⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 106.

³⁰⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 182.

³⁰⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 182.

³⁰⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.183.

Bunun yanında “Zira İslâm’ın gözünde ilk olarak; gerçek başka başka olamaz, ikinci olarak; muhal(olması mümkün olmayan) bir inancın, yahut aksi delil ile sabit olan bir hükmün kabulüne akli zorlamak, olanaksızdır.” demiştir. Delil olarak “Dinde zorlama yoktur.”³¹⁰ âyetini zikrederek diğer dinlerde böyle bir özgürlüğün olmadığını ifade etmiştir.³¹¹ Çâviş, zâhiri akla aykırı şeyler bulunması ile ilgili, “Hz. Peygamber tebliği çeşitli akıllara yaptı. İhtiyarı, genci, kadını, erkeği, âlimi, cahili, hahamı, papazı anlayabilecekleri değişik beyanlarda bulundu. Akıl kabul eder mi ki bütün bu beşer gruplarına doğru yolu göstermek için gelmiş bir peygamberin beyan tarzı, üslup edası hepsine karşı bir olsun.”³¹² demiştir. Özetle Çâviş, akıl ile vahiy arasında olduğunu zannettiğimiz çatışmanın, beyan farklılıklarından kaynaklandığını söylemektedir.

İslâm dünyasında batı medeniyeti ve kültürünün etkisiyle akıl-nakil (vahiy) ilişkisi üzerine tartışmalar çok artmıştır. Halbuki akıl ve vahiy Allah’ın iki âyetidir. Meseleye bu açıdan bakarsak, hakikatte bir çatışma sözkonusu olmaması gerekir. Mâtürîdî kelâm sisteminde akıl ile nakil arasında sağlam bir denge kurulmuştur. Çünkü ne akıl vahye ihtiyaç duymadan tek başına varlığını sürdürebilecek durumdadır ne de akıl olmadan vahyin bir önemi vardır.³¹³

İslâm dininin akıl ve ilim hakkında kaideleri, mezhep ihtiyaçları sebebiyle ve âlimlerden bir kısmının aldığı telakki tarzı sebebiyle zedelenmiştir.³¹⁴ Dinamik bir yapıya sahip olan ilâhi mesajdan herkes kendi kabiliyeti çerçevesinde faydalanma imkânına sahiptir. Örneğin Enbiya sûresinin 32. âyetinde Cenâb-ı Hak: “Biz gökyüzünü korunmuş bir tavan gibi yaptık. Onlar ise, gökyüzünün âyetlerinden yüz çevirirler.”³¹⁵ buyurmaktadır. Kur’an’ın ilk muhataplarına göre bu âyet cin ve şeytanların mele-i âlâ da olup bitenden haberdar olmalarının engellenmesi olarak anlaşılmalı idi. Halbuki günümüzde teknolojik gelişmeler neticesinde bu âyetin anlaşılma şekli ilk dönemden farklı olarak dünyayı saran atmosferin hayata zarar verecek ışık ve gök cisimlerinden korunmuş olması olarak değişmiştir. Dolayısı ile günümüzdeki bu anlayışı terk ederek

³¹⁰ Bakara 2/256.

³¹¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.28.

³¹² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 53.

³¹³ Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1990, s. 77.

³¹⁴ Filibeli, Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, haz. Ziya Nur , 2.b., Ötüken Yayınları, İstanbul, 1982, s.612.

³¹⁵ Enbiyâ 21/32.

öncekilerin anlayışını benimsemenin anlamı yoktur.³¹⁶ Kur'ân insan aklına çok önem vererek onu beşeri niteliklerin ilk sırasına koyar. Olumlu ve gerekli bir davranış olan akletme eğer doğru bilginin sadece akıl yoluyla bilinebileceğini savunursa olumsuz ve yerine göre zararlı bir davranış haline gelir. Bu nedenle akletme ve akılcılık birbirinden farklı yönleri içlerinde barındırır. İslâm dini, akletmeye mutlak surette olumlu ve gerekli bakarken³¹⁷ insan aklının vahyin ışığında kullanılmaması olan izafî akılcılığa ise olumsuz bakmaktadır.³¹⁸

C. MUAMELELER VE CEZALAR

Çâvîş, İslâm şeriatının insanlar arasında teâmüle dayanan işleri yönetme, hukuku koruma ve nefisleri muhafaza etmek için birtakım genel kurallar ve fer'i hükümler beyan ettiğini ve bu hükümlerin fıkıh, tefsir, hadis kitapları ile en ince noktasına kadar tamamıyla açıklandığını söyler.³¹⁹

Muâmelelere ve cezalara ait fer'î hükümlerin, zamana ve mekâna göre değişmesinden dolayı fıkıh usulü bilginleri, kitap ve sünnetten birtakım kurallar çıkarmışlardır. İctihad hükümlerinin kurallarını takdir, fer'î meselelerin ne şekilde ana hükümlerden çıkarılacağını tesbit için ölçüler koymuşlardır.³²⁰

IV. DİĞER MESELELER

A. İSLÂM VE SİYASET

Çâvîş'e göre, İslâm dininde siyâsetin adâlet ve meşveret (danışma) olmak üzere iki temel ögesi vardır.³²¹ Kur'ân-ı Kerîm müminleri "*İşleri aralarında danışma ile görülür.*"³²² âyeti ile nitelemiştir.

³¹⁶ Çelebi, İlyas, "Akîdenin Kelamlaşması ve Kelâmın Akîdeleşmesi Süreci Üzerine", Kelâm Araştırmaları Dergisi, 2004, S.1, s.23-24.

³¹⁷ Kur'ân âyetlerinde ve peygamber hadislerinde akıl oldukça fonksiyonel bir biçimde değerlendirilmekle beraber onun Hakîkât'ın Bilgisi'ni tek başına kavrayıp keşfedebileceğine dair ciddi bir işaret yok iken rasyonalist gelenekten beslenen Yunan aklı böyle bir iddianın peşindedir. Bkz. Ali Bulaç, Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi, İstanbul, 1994, Beyan Yayınları, s.109.

³¹⁸ Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar*, İstanbul, 2002, Rağbet Yayınları, s.35.

³¹⁹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.114.

³²⁰ a.yer.

³²¹ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 116; Uludağ Süleyman, *İslâm Siyaset İlişkileri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 42.

³²² Şûrâ 42/38.

Hükümet şekilleri, zaman ve mekâna göre değişir.³²³ Çâviş'e göre, İslâm, hükümet konusunda özel bir şekle bağlı değildir.³²⁴ “Önemli olan hüküm ve idarenin adâlet ve şûrâdan oluşan siyaset temeline dayanmasıdır. İslâm; hükümdarlığı, cumhuriyeti, hüküm ve yetki sahiplerinin seçimi üzerine vuku bulacak velâyeti, ümmetin rızasına bağlı olarak kendinden sonra birini yerine tayin etme işini... hepsini kabul eder.”³²⁵

İslâm hükümeti, onun mahiyetini anlamayanların sandığı gibi diktatör, tek bir yöneticinin kendine tâbi olanları keyfine göre hükmettiği yahut “teokratik” (ruhani) yani din adamları tarafından din esâsına göre yönetilen bir hükümet değildir. Aksine şeriatta mevcut ilâhi kanunlar ve hükümlerle sınırlandırılmış, başında bulunan yöneticinin halkın idaresine ait bütün icraâtlerden Allah’a ve insanlara karşı sorumlu olduğu bir yönetim biçimidir. Hükümdar, bütün hareketlerinden tebaasına karşı sorumludur.³²⁶

Çâviş'e göre, İslâm yerleştirdiği prensipler sayesinde her yerde halk tabakasını ele almış ve o sayede güç sahibi olmuştur. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.) “Ey insanlar, kimin malını almışsam, işte malım, gelsin hakkını geri alsın... And içerim, eğer Muhammed’in kızı Fâtîma hırsızlık etseydi elini keserdim.”³²⁷ buyurarak Allah’tan başka herkesin şeriata karşı sorumluluğunu, hiç kimsenin imtiyazı olmadığını belirtmiştir. İslâm’ın gözettiği hedef, hukukta halkçılık esasları üzerine adâlet ve eşitliğin sağlanmasından başka bir şey değildir.

1. İslâm Devletinin Şümulü, Her Yere Uygun Olması

Kur’ân-ı Kerîm, Peygamber Efendimiz’in (s.a.s) bütün insanlığa müjdeleyici ve uyarıcı olarak geldiğini bildirmiştir. İslâm muhalifleri: İslâm’ın asırların, iklimlerin değişmesiyle ortaya çıkan insan ihtiyaçlarına yeterli olmayacağını; İslâm dininin Kur’ân ve sünnetle ifade edilmiş hükümler mecmû yahut İslâm’ın ilk asırlarında, müçtehidler tarafından çıkarılmış fıkıh sorunlarının tamamından ibaret olduğunu iddia etmişlerdir.

³²³ Uludağ, s. 42.

³²⁴ Ayrıca bkz. Akbulut, Ahmet. “Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları*, 2006, 4(2), s. 1-10.

³²⁵ Ayrıca bkz. Akbulut Ahmet, “Kur’ân-ı Kerîm Açısından Egemenlik Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar*, 8, 1995, S. 3-4, s.151.

³²⁶ Kutlu, Sönmez, “Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dini Temellerinin Sorgulanması”, e-makalat Mezhep Araştırmaları, I/1, Bahar 2008, s. 10; Çâviş, a.yer.

³²⁷ bkz. Buhari, Hudud 11,12,13, Müslim, Hudud 8, Tirmizi, Hudud 9; Ebu Davud, Hudud 4.

Onların bu iddiaları zandan başka bir şeye dayanmamaktadır. Çâvîş'e göre İslâm dininin iç yüzünü, şeriatın ayrıntılarını bilmedikleri için bu iddialarda bulunmuşlardır. Kur'ân beyanının gerçeğe uygun, ispatı mümkün gerçeklerden olduğunu kabul etmedikleri söylemiştir. İslâm sonlu ve sonsuz hayatın dini, her iki saadetin temelidir. Kendine has olan kabiliyetiyle, hukukî genel kuralları, siyaset tarzı ile yeni bir dine ihtiyaç bırakmaz. Kapsamlı olan dairesinin dışında hiçbir kanun olamaz.

İslâm'ın dünyaya şâmil ebedî bir din olmasını temin eden esaslar şunlardır:

1) Akla ve sahih nazara itimad vacîptir. Buna göre şeriatın usul ve hükümlerinde zahirî aklın hükmüne aykırı bir şey görüldüğü zaman, aklın hükmüne uymak vacîp olur. Beşerin yaratılışına uygun hükümlerle gelen İslâm, kendilerini selim aklın tetkik ve sahih nazarla ulaşacağı gerçekleri almakla yükümlü tutmuştur.³²⁸

2) Şer'i Siyaset Rükünleri

a. Müslümanlar arasında adalet, müslümanlar ile savaş halinde bulunmadıkça gayr-i müslimler arasında adalet.³²⁹

b. Örfün, genelin yararına gördüklerinin kabulü ve genelin yararı için zararlı gördüklerinin reddi.

c. Din kural olarak cezaların kabulünü İslâm hükümetine bırakır (Kur'ân'ın haram kabul ettiği bir konuda, ceza tayin etmediği her şeye karşı gereken engelleyici tedbirlerin ve cezaların takdiri hükümete düşer.). Çâvîş'e göre müslümanlar, bu siyasi yönü, çok uzun kuşaklardan beri ihmal ettikleri için günümüzde batı toplumlarını taklide başlamışlardır.³³⁰ Özetle, muâmelata, ahlâka, sosyal işlere ait olmak üzere kitap ve sünnetin gerektirdiği cezaya dair bir nas bulunmayan yasakları işleyenleri, yola getirecek cezaları tayin yetkisi İslâm hükümetlerine verilmiştir.

d. Şer'i siyasetin dayandığı esaslardan biri de “şura” dır. Şûrâ ehli tarafından bir iş hakkında verilen karara uyulması ve muhalefet edilmemesi gereğini Hz. Muhammed (s.a.s.), Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e “*Siz bir işte ittifak ederseniz ben size muhalefet etmem,*” diyerek ümmetine öğretmiştir. Hz. Ömer'in sözleriyle sıralama şu şekildedir.

³²⁸ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 52.

³²⁹ Abdulaziz Çâvîş, “İslâm ve Medeniyet”, *Sebîlür-Reşâd*, 1336, C. XV, S. 369, s.91.

³³⁰ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 54.

“Hatırına Allah'ın Resulünün hükümlerinden biri gelirse onunla hükmet. Şayet onun bütün hükümleri hatırına gelmezse, doğru yolda giden imamların hükümlerinden hangisi hatırına gelirse onunla hükmet. Şayet bu imamların hükümleri de hatırına gelmiyorsa kendi görüşünle ictihad et ve ilim ve iyi amel sahipleriyle istişare eyle.”

e. Kazayı hâkimin üstünde bulundurma. Buna göre, isterse halife olsun hiçbir hâkim, özel bir mezhep ile amel etmeyi kadıya şart kılamaz. Yine hiçbir hâkimin, kadının verdiği hükmü değiştirme yetkisi yoktur. Çünkü gerek halifenin, gerek diğer hâkimlerin bütün şer'î hükümler huzurunda diğer insanlardan hiçbir farkı yoktur.

f. Hüküm verilip, fetva çıkarılırken zaman ve mekân dikkate alınır. Şeriatın esası hikmettir, halkın mebde' ve meâddaki (dünyanın başlangıcı ve sonuna) yararadır.

Birtakım kişiler şu soruyu sormuştur: Madem ki hak ve adalet meselesi, umumun yararına bağlı bulunuyor ve zaman ve mekâna göre değişiyor; o halde neden insanlar arasında bu iki esası temin edecek hükümleri, dinin usul ve kuralları üzerine dayandırmalı? Çâviş'e göre bu sorunun cevabı şöyledir. “İslâm dininin sahibi, kendi yarattığının yaratılışındaki ihtiyaçları ve eğilimleri biliyordu. Bundan dolayı, doğrunun kendisi olup, kendilerinden hiçbir zaman ihtiyaçsız kalınamayan bütün hükümleri, ezeli hikmeti gereği olarak koydu.”³³¹ “Hükümlerin Allah tarafından konulduğuna yahut Allah Resulünün tebliğ ettiği esaslar üzerine kurulduğuna kesin bir biçimde inanan müslümanlar, halkın selâmetini en çok gözeten, ahitlere en çok bağlı, haramdan en uzak duran insanlardır. Lâkin kendileri için İlâhi bir dine dayanmayan birtakım hükümler konulmuş ümmetlere gelince, bu gibilerini yasaklara düşkünlükten alıkoyacak bir kuvvet, ancak hakim ve mahkemeler korkusu olabilir. Şayet hükümetin ya ihmalden ya gafletinden, yahut idaredeki aczinden dolayı cezasız kalacaklarını bilseler, suçları işlemekten haram şeyleri mübah görmekten bir an bile geri durmazlar. Artık ellerinden Allah'ın kullarının ne malı kurtulur, ne hayatı, ne de namusu.”

g. İslâm dininin siyaset rükünlerinden biri de sedd-i zerâidir. Sedd-i zerâi, şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya yüksek ihtimal olduğunda mübah fiillerin yasaklanması anlamında fikhî terimdir.³³² Âlimler “yapılmasında siyasi bozukluk

³³¹ Evkuran, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara, 2005, Ankara Okulu Yayınları, s. 9.

³³² Dönmez, İbrahim Kâfi, *Sedd-i Zerâi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 277.

çıkacak olan farz terk edilir” görüşünü beyan etmişlerdir. Mesela başlarındaki yöneticinin zulmü görülürse, müslüman toplum için iki yol ortaya çıkar. Ya ayaklanarak yönetici yola getirilir ya da o yöneticiyi görevden indirmek vacîp olur.

İslâm’ın müslümanları ne derece koruduğunun anlaşılması için hilafet makamı örnek verilmiştir. Çünkü halife, yeryüzünde Hz. Peygamberin (s.a.s) makamında durmaktadır. Halife, hatasız görülmez, hükümler karşısında imtiyazı yoktur, kimsenin inancı hürriyeti üzerinde de tahakküm kuramaz. İslâm halifeye yalnız şeriatın çizdiği hükümler çerçevesinde adalet icrasını emretmiş, Allah huzurunda nasıl sorumlu ise tüm müslümanlara karşı da kendisini öyle sorumlu tutmuştur. Efendimiz’in (s.a.s) halifesinin yeri böyle ise din adamları ve diğer tüm müslümanların mevkiileri kolayca anlaşılabilir. Ancak bundan diğer milletlerdeki gibi teokratik yönetim tarzı anlaşılmalıdır. İslâm dini, insanın aklını vicdanını din adamlarının murakabesinden korumuştur. İslâm, fitrat dinidir, insanın yaratılışına uymayan hiçbir hükmü yoktur.³³³

İslâm, zümreler arasındaki farkı kaldırmıştır. Fertlerin hükümler ve şer’i emirler karşısında bir başkasına üstünlüğünü kabul etmemiştir. Erkeğin kadından, başkanın halktan, âlimin cahilden, halifenin diğer müslümanlardan hiçbir farkı yoktur. İslâm şeriatî adaletin bu son şekliyle tektir. Kanun maddelerinin en olgunu dahi onun düzeyine varamamıştır.³³⁴

B. KAVMİYETÇİLİK - İTTİHÂD-I İSLÂM

İnsanlar arasındaki tabaka farklılıkları ve bazı tabakalara verilen özel haklar uzun asırlar insanlığın üzüntü kaynağı olmuştur. Bu tabaka farklılıklarını, ırkçılığı ortadan kaldırmak için kanunlar ortaya konulduysa da başarılı olunamamıştır. Semavi dinler insanlığı kardeş olmaya, birbirini sevmeye teşvik etmiştir, ancak öğütlerin etkisi az ve kısa sürmüştür. İslâm’ı bu durumdan istisna etmek gerekir. Kendisinden önce gelen dinler ile sonradan çıkan firkalardan farklı bir yol tutmuştur.

Çâvîş, din kavmiyetçiliğinin Arapların ve diğer milletlerin anladığı kavmiyetçilikten çok uzak olduğunu ifade eder. Araplar asabiyetle ve neseplerinin seçkinliği ile övünmeyi huy haline getirmiş bir topluluktur. Suçları takip eden,

³³³ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 39.

³³⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 36.

cezalandıran toplumun malını, canını, ırzını koruyacak bir hükümetleri olmadığı için bu gerekli görülmüş olabilir. Bedevi toplumlarda herkesi bir arada tutacak bir düzen zorunludur. Mevcudiyetlerinin korunması için kitle halinde hareket etmeleri ancak bu sayede mümkündür. Özetle; kanundan, kendini müdafaadan mahrum olan her bedevi toplum için fertleri birbirine bağlayacak bir unsura sarılmak zorunludur.³³⁵

Avrupalıların kavmiyetçiliği ise; dinde bulamadıkları kanun ve hükümleri başka alanlarda aramaya başlamalarıdır. Bu sebeple ümmetleri arasındaki ilişkileri gevşemiş dini bağları çözülmüştür. Her ümmet servetiyle ticaretiyle övünmeye başlamıştır. Dini bağları çiğneyerek dünya menfaatleri için birbiri ile savaşmışlardır. Haçlı savaşları bitince her toplum kendi kavmini, dünyevi menfaatlerini düşünmeye başlamıştır. Aynı dine mensup olmaları bu durumu değiştirmemiştir. Her ümmet kendi kavminden olana yardım etmiş, birleşerek diğer kavimlere zarar vermeye başlamıştır. Bu durum korku hissetmelerine diğer ümmetlerin şerrinden emin olmak için tedbirler almaya başlamalarına sebep olmuştur. Sonuç olarak barış ve sükûn ortamı bozulmuştur. Çâviş bu durum için şu benzetmeyi kullanmıştır: *“İşte bugün büyük felaket ortalığı kasıp kavuruyor. Yaktığı odunlar ise, din kardeşliğini bırakarak kavmiyet bağına ve sırf maddi olan menfaatlere sarılan o insan topluluğudur.”* Çâviş, Avrupadaki durumu şöyle yorumlamıştır: *“Bunların hepsinin mesihi ve aynı millete mensup olmaları ne fayda verdi? Bunlar merhamet ve karşılıklı sevgi hissini veren insanları karşılıklı yardımlaşmaya sevk eden vahdeti diniyyeden yüz çevirerek kavmiyet ve hiddetlerine sarıldılar. Bu sebeple olabildiğine parçalandılar. Bir de bunların bu şekilde ayrılığa düşmeleri Hıristiyanlığın şuun-ı içtimaiyye (toplum olayları) ve teâlîmi diniyyeden ve nizamâtı siyasiyyede (siyasi kanunlardan) uzaklaşmalarıdır.”*³³⁶

Bugün Hıristiyanlık tevhidi yitirmiştir ve bir araya gelememektedir. Avrupalıların musibeti olan bu uyuşmazlık, İslâm toplumlarında çıkarmak istediklerinin aynısıdır. Avrupalı devletler Hıristiyanlık dini, protestan, katolik, ortadoks mezhepleri etrafında toplandığı halde nesilleri bakımından farklı topluluklardır. Slav, Latin, Alman gibi. Eğer kavmiyet insanların birbirlerini sevmelerini, yardımlaşmalarını sağlasaydı, her ikisi de Anglo-Sakson oldukları halde İngiltere ve Almanya birbirine karşı silâha

³³⁵ Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilür- Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIII, S. 335, s. 179.

³³⁶ Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilür- Reşâd*, 1333, C. XIII, S. 336, s. 186.

sarılmazdı.³³⁷ Bu durum bize öğretmiştir ki kavmiyet birliği din birliği olmadıkça fayda vermez.

Çâviş'e göre, Allah kabile yahut asabiyet zuhur ederse bunun milletleri mahveden harplere, maddi menfaatlara meyl etmeye yol açacağını bildiği için Efendimize (s.a.s.) müslümanları birbirine kardeş etmeye emretmiştir.”³³⁸

İslâm'ın emrettiği birlik, sınırlı olmayıp geneldir. Özel birtakım zümreye, bir aşirete, bir renge yahut bir millete ait değildir. İslâm, ibâdetlere, ahlaka, âdâba dair emirleriyle tüm milliyetleri birleştirmiştir. O kadar ki mimaride, perdede, güzel sanatlarda, mabetlerde, şiirde bu birlik dikkat çekmektedir.

İslâm birliği düşüncede, yaşam tarzında, vicdanda birlik demektir, bir aile birliğidir. Ne iddia edildiği gibi kendi toplumları arasında diğer dinlerin kurduğu gibi bir birlik ne de Avrupa ve diğer yerlerde iktisâdi toplumların, siyasî cemaatlerin kasedtiği birliktir. Çâviş'e göre, İslâm'ın dünyaya getirdiği tevhidir. Usûlü, kıbleyi birleştirme, İlâhı birleştirmedir. Amacı ise bütün beşeriyetin kalplerini birleştirmedir.³³⁹

İslâm, insanları renklerine göre ayırmadığı gibi halkı, hükümdarı da ayırmadı. Diğer dinler gibi kardeşliğe, eşitliğe yalnız teşvik ile yetinmedi, hayatın bütün iş ve işlemlerinde, ibadetlerinde, geleneklerinde, hukuk ve tekliflerinde herkesi bir tabaka olarak kabul etti ve aynı şekilde riayeti emretti. Çâviş insan yaşamının olduğu her alanda İslâm'ın düzenleme getirdiğini söyler ve bunları sınıflandırır:

Muâmelât hususunda; insanlar şer'i hükümler karşısında aynı düzeyde olup bir tabakanın diğerine karşı üstünlüğü yoktur. Müslümanların birbiri ile savaşması haram kılınmıştır. Zulüm gören müslüman kardeşine ise yardım farz kılınmıştır.

İbadet hususunda; eşitliği görmek için camilerden birine girmek yeterlidir. Allah huzurunda sınıfların, tabakaların birbirinden farkı yoktur.

Adâb ve ahlâk hususunda; Çâviş'e göre, müslümanlık âlemini bir ümmet haline getiren sebeplerin en önemlisi, İslâm dininin bildirdiği ferdi yahut sosyal adâb ve ahlâktır. İslâm adâbı tevhid dünyasının ayırt edici özelliğidir. İnsan herhangi bir

³³⁷ Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, C. 13, S. 336, s. 187.

³³⁸ Abdülaziz Çâviş, a.yer.

³³⁹ Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilür-Reşâd*, 1333, C. XIII, S.335, s. 179.

müslüman yurdundan diğerine gitse, gördüğü halk ayrıldığı topluluğun aynı veya eşidir. İbadetlerin, geleneklerin, hukukun, şer'i hadler ve hükümlerin aynı olduğunu görür. İslâm'da milliyetçilik; bir ümmette kökleşen ahlakın, âdetlerin, âdabın tümünden doğan sonuçtur. Çâviş, bütün müslümanları kucaklayacak bir milliyetçilik altında birleştirmenin tek engelinin dil birliği olduğunu söyler.³⁴⁰

Özetle “İslâm Birliği” yani “Dinî Kavmiyetçilik” bugün doğmamış, İslâm ile beraber ortaya çıkmıştır. Çâviş, bu birlikteliğin, batının iddia ettiği gibi gayri müslimlere düşmanlıktan değil, İslâmın müslümanlar arasında var ettiği sosyal ve ahlâkî düzenden doğduğunu söyler.³⁴¹

İsmail Hakkı İzmirli, İttihâd-ı İslâm bağlamında konuyu şöyle değerlendirmektedir:

*“Evet, pek doğru beyân edildiği vechile Müslimanların hayatı tevhide bağlıdır. Müslimanları vahdet-i dîniyye ve i'tikâdiyye etrafında toplamak, aralarındaki tefrikayı kaldırmaya çalışmak bir vecîbedir.”*³⁴²

C. KADIN

Anglikan Kilisesinin sormuş olduğu sorularda İslâm'da kadının konumuna dair özel olarak bir cevap istenmemiştir. Ancak Çâviş, İslâm'ın nasıl bir din olduğuna yönelik soruyu, dinin adalet anlayışı temelinde kadınlara vermiş olduğu haklar ve onlara yüklediği sorumluluklar çerçevesinde izah etmiştir. Yıllarca süren mezhep savaşlarından yorgun çıkan Hıristiyan dünyası henüz yeni kavramaya çalıştığı din ve vicdan hürriyetini müslümanlara öğretmeye çalışmıştır. Batılıların dillerine doladıkları “müslüman kadının esareti”³⁴³, Osmanlı toplumunda müslüman kadının konumu, eğitimi, sosyal yaşamı gibi pek çok soruyu gündeme getirmiştir. Çâviş, oryantalistlerin bu girişimine cevap niteliğinde bu konuya değinmiştir. İslâm dini kadın hak ve hürriyetlerini bin dört yüz yıl önce tanımıştır. Ayrıca kadın meselesinin o dönemde çok tartışılan bir konu olması da böyle bir başlık açmayı gerekli kılmıştır. Günümüzde de bu konu güncelliğini korumaktadır. XIX. ve XX. yüzyılda kadının tartışma meselesi haline

³⁴⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevaplar*, s. 82.

³⁴¹ Çâviş, a.yer.

³⁴² İzmirli İsmail Hakkı, “Yeni İlm-i Kelâm Hakkında”, *Sebilür Reşâd*, 1339, C.XXII, S.551–552, s.39.

³⁴³ Vecdi, Ferid, “Bir İki Söz”, *Sırât-ı Müstakîm*, çev. Mehmet Akif, Ersoy, 1324, C. I, S. 3, s. 43.

gelmesinin sebebi kadının bu dönemlerde meydana gelen ekonomik, sosyal, siyasal alandaki hızlı değişimlerden en çok etkilenen kesim olmasıdır. Yaşanan değişim genele hâkim olup köklü ve derin olmasına rağmen kadınların hayatında daha görünür olmuştur.

1789 yılında Fransız İhtilalinin meydana gelmesiyle “İnsanın Tabii Hakları” beyannamesi karar altına alınınca Paris’teki kadınlar, milli meclise bir dilekçe vererek kadınlar ile erkeklerin eşit sayılmalarını istediler. Hiç beklenmeyen bu durum bir isyana sebep olmuş ve ihtilâlin en büyük hatibi Chaumette’ in buna dair “*Tabiat, sosyal görevleri ikiye ayırıp ülkenin himaye ve yönetimini erkeklere bırakmış ve kadınları, ev idaresini tedbir ve tanzime öz bir yaratılıştta vücuda getirmiştir.*” demiştir. O günden sonra Avrupa’da erkek ile kadın arasında mücadele başlamış, her biri kendi davasını desteklemek için tarihi deliller göstermişlerdir. Bununla da yetinmeyip, biyoloji, psikoloji ve anatomi gibi bilimlerden yardım almışlardır. Mücadele bitmemiş, kadın henüz ele geçiremediği haklarını erkekten almak için çalışmaya devam etmektedir.³⁴⁴

Kadının Yaratılışı: Erkeklerle kadınların yaratılması bakımından birtakım maddî farklar bulunduğu ittifakla kabul edilmiştir. Bu anatomik ve fizyolojik farkların, zekâ, irade, sabır ve çalışma gibi aklî kuvvetlere ve ruhî yeteneklere etkisi olup olmadığı ciddi tartışma konusu olmuştur.

Sosyalistlere göre, insan fertlerinde birbirinin aynı olan uzuv ve organ farkları, kendilerine yaptırılan bedensel idman farklarından ibarettir. Erkek ile kadın arasında görülen mevcut maddî farkın menşeinin yaratılıştan ve sınıf farkından (yani erkeklik ve kadınlık) olduğu kabul edilmemektedir. İddialarına göre bu fark, kadının binlerce yıldan beri esaret ve kölelik içinde kullanılmasından dolayıdır.³⁴⁵

Bir diğer görüş ise, erkeklerle kadınlar arasındaki maddî farkın (fitrî, tabii, sınıfsal, aklî ve ruhî yetenekler), beynin veya kafanın ağırlığı ile orantısından kaynaklandığını söyleyen görüştür.³⁴⁶

³⁴⁴ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevaplar*, s.151.

³⁴⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevaplar*, s.153.

³⁴⁶ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevaplar*, s.154.

Kadın ile erkek arasındaki maddi farklar her iki sınıf arasında mânevî ve aklî birtakım farklar doğurur. Örneğin; kadın erkeğe oranla daha hızlı yorulur, fikrî güçlerini geç toplar, düşüncelerini çabuk değiştirir dolayısıyla irâdesi, azmî, sebâtı daha zayıftır.

Kadının, İslâm dinindeki yerine bakarsak, Allah erkeği ne ile yükümlü tutmuşsa kadını da aynıyla yükümlü tutmuştur. Emirde, nehyde, uyarmada, müjdelemede erkeğe ne ile hitab etmişse kadına da onunla hitap etmiştir. Her iki sınıfı (bazı hükümler müstesna olmak üzere) birbirinden ayırmayan kanunlar koymuştur.³⁴⁷ Çâvîş'e göre şeriat, kadını bu kavga ortamına atılmaktan korumuş, ona batı toplumlarının elde edemediği haklar vermiştir.³⁴⁸

Kadının Medeni ve Evlilik Hukuku Alanındaki Tarihinin Özeti:

Yunanlılarda Kadın Hukuku: Eski Yunanlılarda kadın, medenî ve vatanî haklardan hiçbirine sahip değildir. Devamlı surette eşinin, yoksa babasının, yoksa bir akrabasının vasiliği altında yaşar. Evlenmesindeki amaç, bir evlilik hayatı meydana getirmek değil, nesli koruma ve ev işlerinin düzeni içindir. Kadın hiçbir konuda görüş beyan etmez, bir işe müdahil olmazdı. Erkeğin kadını boşaması en kolay işlerden olurken, kadının böyle bir istemde bulunması güçlüklerle karşılaşması demektir. Kadın alım, satım vs. gibi akitleri, velisi olmadıkça yapamadığı gibi, ufak şeylere dahi malik olamazdı. Bu ülkedeki kadınlar cahil, her türlü hukuktan yoksun idiler.³⁴⁹

Romalılarda Kadın Hukuku: Roma tarihinin ilk devrindeki kanunlar, diğer eski kanunlar gibi kuvvet altında kadını ezmekteydi.³⁵⁰ Babasının vasiliğinden, eşinin yahut kayınpederinin vasiliğine geçiyor, köle gibi yaşamını sürdürüyordu.

Eski Ahidlerde Kadın: Yahudilikte de kadının hiçbir değeri yoktur. Yahudilerin her sabahki dualarında şu cümle geçmektedir: '*Ezeli ilâhımız, kâinatın kralı, beni kadın yaratmadığın için sana hamd olsun*'.³⁵¹ Hz. Musa'nın (as) şeriatı gereğince kadın, erkeğin akrabaları varoldukça mirastan mahrumdur. Diğer bazı kanunlarda bazı mallara

³⁴⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 208.

³⁴⁸ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 161.

³⁴⁹ Akdemir, Salih, *Tarih Boyunca ve Kur'an-ı Kerim'de Kadın, İslâmî Araştırmalar*, 1991, C.5, S. 4, s. 262.

³⁵⁰ Topaloğlu, Bekir, *İslâm'da Kadın*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 18.

³⁵¹ Okiç, M. Tayyib, *İslâmiyette Kadın Öğretimi*, Ankara. 1979, s.7.

varis olma hakkı varken bazılarında yoktur.³⁵² Kadını aşağılama geleneğinin Hıristiyanlıkta daha da ileri seviyelere çıktığını görmekteyiz. Zira kadın, yasaklanmış meyveyi Hz.Âdem'e (a.s.) yedirerek cennetten kovulmasına ve böylece insan neslinin günahkâr olmasına neden olmuştur.³⁵³

İslâm ortaya çıktığı zamanda kadın³⁵⁴, yeryüzündeki diğer bölgelerde olduğu gibi Arap toplumları içinde de hakaret, zillet, esaret içinde idi.³⁵⁵ Hatta Arap kabileleri içinde kızları diri diri gömmeyi güzel işlerden sayanlar vardı.³⁵⁶ Kadının hiçbir görüş ve siyasette söz hakkı yoktu. Dini teklife ehil olmadığı gibi tanrılara yalvarmaya yeteneksiz sayılır, mabedlere giremezlerdi.³⁵⁷ Yüce Allah'ın bildirdiği hükümler, haklar ve vazifeler sayesinde kadın bu mücadeleden kurtulmuştur. Yüce Allah, erkek ile kadını birbirine benzer iki insan, birbirine denk gelen iki ortak ve eş yaratmıştır. Erkeğe karşı kadını birtakım vazifelerle yükümlü tuttuğu gibi, iyilik sınırları içinde, erkeğe kadına karşı ne kadar hak vermişse kadına da erkeğe karşı o kadar hak vermiştir.³⁵⁸

Hülâsa Kur'ân, kadının şanını yücelterek ve onu azar azar zillet ve horluk çukurundan çıkarmıştır. Mevcut olan kötü âdetleri ve her iki sınıf arasındaki büyük farkları yok etmiştir. Erkek ve kadının teklifler, hükümler, sevap ve ceza hususundaki mertebelerine gelince âyet-i kerîmeler -biraz aşağıda söylenecek ufak tefek farklar müstesna olmak üzere- her ikisinin bu konuda birbirine eşit olduklarını beyan etmektedir.³⁵⁹

“Rableri: ‘Erkek olsun, kadın olsun, hiçbir çalışanın çalışmasını boşa çıkarmam, sizler birbirinizden yaratılmışsınızdır’ diyerek duâlarını kabul buyurdu.”³⁶⁰, “İster erkek, ister kadın, mü'min olarak salih amelleri her kim işlerse işte onlar cennete

---

³⁵² Okiç, a.g.e., s. 48.

³⁵³ Akdemir, Salih, a.yer.

³⁵⁴ Ateş, Süleyman, İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar, *İslâmî Araştırmalar*, C. 1, S., 4. s. 321.

³⁵⁵ Kadın toplumunda eğlence için var olan Pazar ve panayırları şenlendirme metayı olarak kullanılan bir varlıktır. Ateş, Ali Osman, “Kur'an ve Sünnetin Kadına Bakışı”, *Kur'an ve Kadın Sempozyumu*, Ankara, 2010, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 293.

³⁵⁶ Gültepe, Necati, *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm'a*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008. s. 189-191.

³⁵⁷ Gannuşî, *Kur'an ve Yaşam Arasında Kadın*, İstanbul, 2017, 2. b., Mana Yayınları, s.56.

³⁵⁸ Çâviş, a.g.e., s. 152.

³⁵⁹ İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., s. 208 ; Milaslı, a.g.e. s. 137; Karaman, Hayreddin, *İslâm'da Kadın ve Aile*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 17, Çâviş, a.g.e., s. 171.

³⁶⁰ Âl-i İmrân 3/195.

girerler ve yaptıklarının bir zerresi zayi edilerek zulme uğramazlar.”³⁶¹, “Şüphesiz ki Allah Teâlâ, müslim olan erkeklerle kadınlara, tevbekâr olan erkeklerle kadınlara, sadık olan erkeklerle kadınlara, oruç tutan erkeklerle kadınlara, sadaka veren erkeklerle kadınlara, Allah’ı çok zikreden erkeklerle kadınlara mağfîret ve büyük ecir hazırlamıştır.”³⁶²

Dini Tekliflerde Bağımsızlık: Bilindiği gibi dini teklifler kadın-erkek hiçbir ayrıma tabi tutulmayarak her ikisine de farz kılınmıştır. Yalnız kadın hakkında güçlük ve zorluk olanlar istisna edilmiştir.³⁶³ Ancak cinsiyet farkı sevabın eksik olmasına neden olmamıştır. Örneğin; cihad gibi yapılmasında zorluk olan ibadetler, gerektirdiği zahmetten dolayı İslâm şeriatınca kadına farz değildir. Buna rağmen kadınlar İslâm ordularıyla beraber savaş alanına gider, yemek yapmak, yaralıların bakımı gibi gerekli olabilecek her konuda yardımcı olmuş, gerekirse kendilerini savunmak için silahlanmışlardır. Bununla beraber düşman bir İslâm beldesine girse, kadınlara varıncaya kadar bu belde halkının tümü üzerine nefsi müdafaa vacîp olur. Kadınlar mescidlerde bulunabilir, cuma namazlarına gidebilir. Sağlıklarına zarar verebilecek her durumda oruçları düşer, bazı özel durumlarında da orucu sonra tutmak üzere bırakabilir.³⁶⁴

Cenâb-ı Hak, kendi ile erkek kulları arasında perde ve aracı koymadığı gibi kadın ile kutsal mertebesi arasına da böyle engeller koymamıştır. Erkekler arasında nebiler, veliler edindiği gibi insanlığın anası Hz. Havva, Hz. İbrahim’in (as) eşi Sare, Hz. Meryem, Hz. Âsiye gibi birçok kadınları da kendine yakın kulları arasına sokmuştur.

Mülkiyet, Miras ve Mallarda Tasarruf Hususunda Kadın Hukuku: İslâm, kadını evli veya bekâr olduğuna bakmayarak malî tasarruflarının tamamında erkekten farksız tutmuştur. Kadına bulûğ çağına erdiklerinde mallarının tamamında tasarruf etme hakkını vermiştir. Erkeklerin aileleri üzerinde nasıl mirasçı olmaya hakları varsa, kadınlar da erkekler varken dahi mirasçı olma hakkına sahiptir. İslâm şeriatına göre

---

³⁶¹ Nisâ 4/125.

³⁶² Ahzâb Sûr 58.

³⁶³ İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., s. 208.

³⁶⁴ Çavîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 175.

kadın ile erkeğin, mirastan payları eşit olmayıp aralarında bir fark gözetilmiştir. Bunun sebeplerinden biri, erkeğin kadının geçimini sağlamakla yükümlü olmasıdır.³⁶⁵

Muamelata Göre Kadın: Müslüman kadın, bütün medenî işler ve muâmelâtta erkekten farksızdır. Yalnız şahitlik gibi bazı durumlarda farklılık arz etmektedir. Kadınların, boşanma, nikâh, vekâlet, vasiyet konularında bir kadının şahitliği kabul edilirken, ceza hukukunu ilgilendiren konularda iki kadının şahitliği, bir erkeğin şahitliğine denk tutulur. Çünkü kadın yaratılışı gereği çabuk etkilenir, tepki gösterir ve olayların detaylarını kavrayamaz.³⁶⁶

Son dönem İslâm âlimlerinden Mustafa Sabri kadın meselesi hakkında şöyle düşünmektedir. “Ülkemizde ise Meşrutiyet inkılâbı sonrası kadınların modern hayata katılma ve belli görevleri üstlenme arzusu, onları kadınlık ve anneliğin aslı vazifelerinden koparmıştır. İlim öğrenmenin İslâm’ın çizdiği hudutlara riayet edilmeden mutlaklaştırılması ve erkekler oranında kadınlara da teşmili devam ettiği müddetçe, bu durumdan hakiki bir menfaat ve saadet semeresi beklemek de abes olacaktır. Dolayısıyla kadınlardaki şeref ve meziyetin kaynağını erkekler için aile saadeti temin etmelerinde aramak gerekmektedir.”³⁶⁷

Kadın meselesi hakkında Osmanlı son dönemi ilmiye sınıfı da bazı yazılar kaleme almıştır. Örneğin; Musa Kazım “Hürriyet-Müsavat” ana başlığı altında sekiz ayrı makalede kadın konusuna değinmiştir. Bu yazılarında çok evlilik³⁶⁸, eşitlik³⁶⁹, hürriyet³⁷⁰, nikâh³⁷¹, örf ve adet³⁷², örtünme³⁷³ ve talak³⁷⁴ konularından bahsetmiştir. Mehmed Fahreddin, “Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan”³⁷⁵ ana başlığı altında sekiz yazı kaleme almıştır. Bu yazılar İslâmın yüceliği,

³⁶⁵ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 177.

³⁶⁶ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 177.

³⁶⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mes’eleler*, s. 80-81.

³⁶⁸ Sırât-ı Müstakîm, Musa Kâzım, “Çok Evlilik Hakkında”, C. I, S.4, s. 52-54.

³⁶⁹ A.g.e., Kâzım, “Eşitlik hakkında”, C. I, S. 8, s. 118-120.

³⁷⁰ A.g.e., Kâzım, “Hürriyet – Musavat”, C. I, S. 1, s. 1-3.

³⁷¹ A.g.e., Kâzım, “Nikâh Hakkında”, C.I, S. 6, 93-94.

³⁷² A.g.e., Kâzım, “Örf Adet Hakkında”, C. I, S. 7, s. 99-101.

³⁷³ A.g.e., Kâzım, “Örtünme Hakkında”, C. I, S. 2, s. 20-22, “Örtünme Hakkında”, C. I, S.3, s. 36-37.

³⁷⁴ A.g.e., Kâzım, “Talak Hakkında”, C. I, S. 5, s. 68-70.

³⁷⁵ Sırât-ı Müstakîm, Mehmet Fahreddin, “Medeniyet-i İslâmiye’den Bir Sahife Yahud Tesettür-ü Nisvan”, 1327, C.VI, S. 141, s. 164-165, C. VI, S. 142, s. 182-184, 1324. C. VI, S. 143, s. 201-203; C.VI, S. 144, s. 214-215, C.VI, S. 145, s. 227-229, 1327. C.VI, S. 147, s. 259-262; C.VI, S. 148, s. 280-282; C. VI, S. 152, s. 342-345.

misafirperverliği, medeniyetin inşası, medeniyet ve ahlak ilişkisi, tesettüre yönelik iddialara cevaplar üzerinde duran yazılardır. Bu isimlerin yanında Ferid Vecdi'nin "Müslüman Kadın", İzmirli İsmail Hakkı'nın "İslâm'da Kadının Hukuk ve Vezaifi"³⁷⁶, Ahmed Hamdi Akseki'nin "İslâmiyet ve Teaddüd-ü Zevcat"³⁷⁷ gibi kadın meselesi hakkında pek çok yazı kaleme alınmıştır. Bu yazılarda Müslüman kadının modern dünyada nasıl anlaşıldığı ve kadının yüklenmesi gereken misyon açıklanmıştır. Bu yazılardan anlaşıldığı üzere yeni kadın imgesi, mevcut tarihî ve sosyolojik şartlar gereği İslâm'ın çizdiği sınırların dışına taşmaktadır. Bu durum, batılıların kadının eğitimi, toplumsalığı, tesettürü, hürriyeti ve eşitliği gibi meseleler hakkındaki iddiaları karşısında İslâm âlimlerini birtakım açıklamalar yapmaya zorunlu bırakmıştır. Osmanlı toplumu bu iddiaların aksine kadının bir esaret içinde olduğuna inanmamakta, İslâm'ın kadının fitratına uygun olan her şeyi vaz' ettiği gerçeğiyle yaşamaktadır. Batılıların empoze etmeye çalıştığı eşitlik anlayışı Osmanlı topraklarında kendine yer bulamamıştır.

Müslümanların son çağda tutulmuş oldukları geri kalmışlık düşüncesi, adalet ve sağlam medeniyet ruhundan uzaklaşmalarından kaynaklanmaktadır.³⁷⁸ Hiç şüphe yoktur ki müslümanlık tekrar dirilecektir. Kur'ân'a dil uzatanlar müslümanların Kur'ân'a dönüşü sayesinde saadete eriştiklerini göreceklerdir.³⁷⁹ Bu çerçevede müslümanlık hem kimlikte hem toplumsal rollerde her anlamıyla İslâm ilkeleri temel alınarak şekillenmelidir.³⁸⁰ Osmanlı'da kadın meselesine bakış da bu çerçevededir.

Günümüz yeni kadından ziyade yeni insanın konuşulması gereken bir dönemdir. Yukarıda değinildiği gibi önceki asırlarda başlayan değişimler (hukuk, siyaset, aile alanındaki gibi) özelde kadının hayatını doğrudan etkileyen radikal değişikliklerdi. Ancak günümüzdeki gelişmeler (yapay zekâ, üreme teknikleri, genetik müdahaleler gibi) sadece kadınları değil bütün insanları etkilemektedir. Bu radikal değişiklikler kadın erkek farklılığından ziyade insanlığın devamlılığına ilişkin riskleri beraberinde getirmektedir.

³⁷⁶ İzmirli İsmail Hakkı, Sebilürreşad, C.XX, S. 497, s. 78-80.

³⁷⁷ Aksekili, Ahmed Hamdi, Sebilürreşad, C. XI, S. 275, s. 226-228, 1329.

³⁷⁸ Çâvîş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 150.

³⁷⁹ Çâvîş, *a.yer.*

³⁸⁰ Kurnaz, Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, İstanbul, 2011, Ötüken, s. 124-125.

Fransız devrimi esnasında gelişen “eşit vatandaşlık” söylemi yelpazesini genişleterek 1960’lı yıllarda kadınların “farklı bir kültürel grup” olduğu sloganına dönüşmüştür. Feminizm, kadınların özgürleşmesi hedefiyle aile, din gibi kadın erkek hiyerarşisine dayalı bütün kurumları eleştirmiştir.³⁸¹

Tecrübe etmekte olduğumuz XXI. yüzyılda sosyal bilimcilere göre kadın önceleri toplumsal bir kategori olarak tartışılırken artık bir kimlik haline dönüşmüştür. Günümüzde insanlar kendilerini cinsiyetleri üzerinden bir kimlik stratejisi geliştirmek zorunda hissetmektedir.³⁸²

Çağdaş feminist söylem kadınların siyasal, sosyal bir sınıf olduğu fikrini benimsemiştir. Bu anlayışın hedefi kendilerince özgürleşmiş olan Avrupa kadınının yolunu izleyerek dünyanın geri kalanındaki kadınların da aynı özgürlüğe kavuşmalarıdır. Onlara göre kadınların özgür olması için; aile, din hiyerarşilerinin yıkılması gerekir. Çünkü bu ikisi kadınları kısıtlayan örgütlenmelerdir.³⁸³

XIX. yy’da sömürgeciliği meşru hale getiren “İslâm’da kadınların ezildiği”, “geri kalmış Doğu’yu medenileştirme” fikirleridir. Geçmişin değişmediği sömürgeciliğin “uluslararası ilişkiler” zemininde varlığını bugün de sürdürdüğü görülmektedir. Amerika Afganistan’ı işgalini “kadınları burkadan kurtarma” kılıfında meşrulaştırmaya çalışmıştır. Burada da görüldüğü gibi “kadınları özgürleştirme” söyleminin altında genelde gizli, siyasal ve stratejik bir hedef var olmuştur.

Aydınlanma’nın prensipleri ile hareket eden XIX. yüzyıl feminist söylem, doğaya hâkimiyet anlayışını “kadınların doğasına hakimiyet” olarak genişletti. XX. Yüzyılda doğum kontrol yöntemleri, kürtajla ilgili teknik imkânların gelişmesi ile bu söylem uygulamaya geçirildi. İkinci dalga feminist söylem “bedenimiz bizimdir” sloganıyla doğurma eylemini seçim hakkı olarak görüp, kürtaj hakkını savundu. Gelişen teknoloji sayesinde günümüzde anne karnındaki bebeğin cinsiyeti tespit edilmektedir.³⁸⁴ Özellikle Çin ve Hindistan gibi ülkelerde uygulanan nüfus planlaması nedeniyle aileler sahip olacakları tek çocuğun cinsiyetinin erkek olmasını istemektedir.

³⁸¹ Şişman, Nazife , “Günümüzde Aile”, Küresel Dinamikler Bağlamında Aile ve Kadın, Uluslar Arası Aile Sempozyumu, İstanbul 2007, s, 593.

³⁸² Şişman, “Günümüzde Aile”, Küresel Dinamikler Bağlamında Aile ve Kadın, s. 595.

³⁸³ Şişman, “Günümüzde Aile”, Küresel Dinamikler Bağlamında Aile ve Kadın, s.605.

³⁸⁴ Şişman, “Günümüzde Aile”, Küresel Dinamikler Bağlamında Aile ve Kadın, s. 595.

Böylece anne karnında kız olduğu tespit edilen bebekler kürtaj ile alınmaktadır. Sonuç olarak kadın özgürlüğünün sembolü olan kürtaj dönüp dolaşıp kadın hayatlarını yok etmektedir. Pagan toplumlar, putperest toplumlar, kız çocuklarını doğduktan sonra öldürürken yeni paganist toplumlar ise gelişen teknolojinin yardımı ile kız çocuklarını doğmadan önce öldürmektedir.

Tüm bu gelişmelerin zorunlu bir sonucu olarak Yeni İlm-i Kelâm çalışmaları sadece dinî bir mercekle iman ve akîde penceresinden mevzuya bakmayı yeterli görmemekte dinin ferdî ve toplumsal boyutunu da göz önünde bulundurmaktadır. Yeni İlm-i Kelâm insan hakları, eşitlik ve kadının kamusalılığı gibi modern sorunları da gündemine almıştır.

SONUÇ

Abdülaziz Çâviş, Osmanlı'nın yıkılış günlerini yaşamış, geleneğe, ulemâya ve asırlardan bu yana varlığını sürdüren din anlayışına acımasız tenkitlerin yapıldığı bir zihin iklimini teneffüs etmiştir. Dönemde Batı karşısında maruz kalınan askerî ve siyasi yenilgiler, kültür, medeniyet ve inanç alanında da onların üstünlüğü vehmine yol açmıştır. Bundan dolayı bilgi ve varlık anlayışında, Batı düşüncesinin çekim alanına girilmiştir. Bu çekim alanı Müslümanların gündemini nelerin belirleyeceği, neyin önceliğe sahip olacağına ortaya konulması noktasına kadar vardırılmıştır.

Anglikan Kilisesinin şeyhülişlâmlık makamına sorduğu sorular, dönemi değerlendirdiğimiz zaman masum değildir. Batılılar, tahrif edilmiş din algılarından ötürü pozitivist kabullere yönelmişlerdir. Dinî akîde olarak sahip oldukları anlayışları, aklın sahip olduğu ilkelerle çeliştiği için dinlerini korumak adına akli aşağılayıp dışlamışlardır. Bilgiyi gözlem ve deneyle sınırlandırıp akıl bilgisini bilimsel olarak değerlendirmemişlerdir. Kendi dinlerinin ilim ve akılla uyuşmadığını gördüklerinde bütün dinleri aynı kefeye koymuşlardır. Sonuç olarak ya insanları ilhâda davet etmişler ya da ekonomilerini sarsmayacak yüzeysel felsefi bir din oluşturma niyetine girişmişlerdir. Osmanlı meşihat kurumuna sordukları sorular da bu anlamda mânîdardır.

Abdülaziz Çâviş'in dönemi içinde özel bir gerekçe ile kaleme aldığı Anglikan Kilisesine Cevap adlı eser içerdiği soru, düşünce ve tartışmalarla bugün de değerini korumaktadır. Hatta günümüzde bu düşünce krizlerinin ve tartışmaların daha da derinleştiğini söyleyebiliriz.

Abdülaziz Çâviş, sorulara cevap mahiyetiyle kaleme aldığı bu eserin temeline, özünde tüm dinlerin prensibi olan tevhid esasını yerleştirmiştir. Abdülaziz Çâviş, dinlerin toplumları ıslâh gayesi ile gönderildiğini ancak zamanla bu gâyeden uzaklaştığını, yine insan eliyle onları tahakküm altında bıraktığını mantıkî delillerle kanıtlamıştır. İslâm ve tahrif olmuş haliyle Hıristiyanlık iki farklı dünya görüşüne sahiptir. İslâm, duyularla sınırlı olmayıp ölümden sonra diriliş üzerine kurulu bir yaşam şeklidir. Hıristiyanlık ise tahrif edilmiş son haliyle yalnız duyularla algılanan maddî bir dünyaya indirgenmiş bir yaşam şeklidir. Bu tahrifat insanları başka arayışlara yöneltmiş, materyalizm pozitivism gibi fikir akımlarını dünya görüşü olarak

benimsemelerine sebep olmuştur. Bu sayede dünyanın din ile olan bağlantısı kesilmiş, toplumsal hayatta birçok sorunla karşı karşıya kalınmıştır. Günümüzde yaşanan toplumsal çatışma da esasen bu durumdan kaynaklanmaktadır. Müslüman toplum ise kaynağını İslâm öğretilerinden alarak medeniyetlerini (siyaset, hukuk, ticaret her alanda) kendine özgü mükemmel hale getirmiştir. Abdülaziz Çâvîş, insan doğasında var olan farklılıkları sıfırlayarak her konuda eşitlik fikrini savunan Batılıların fikirlerini tutarsız, fitrata aykırı bulmuştur. Çünkü Sünnetullah gereği her anlamda eşitlik mümkün değildir. Bu durum ancak İslâm ile iyileştirilebilir. İslâm'ın getirdiği ahlak ilkeleri toplumlar arasındaki farkların çatışmaya dönüşmesine engel olmayı amaçlamıştır. Batılılar arasındaki sınıf çatışması İslâm toplumlarında Batı kadar derin görülmemiştir. Abdülaziz Çâvîş, yine Batı toplumlarından bahsederken dinin tahrif edilmesi ile hayata ilişkin dinamiklerini yitirdiğini, toplumsal sorunlarına çözüm olmakta yeterli olmadığını söylemektedir. Ona göre dinler, İslâm ile aynı kaynaktan gelmesine rağmen dönüşüme uğramıştır. Abdülaziz Çâvîş, İslâm'ın genel ilke ve prensiplerini toplum, insan yaklaşımını tevhid inancı merkezinde anlatmaktadır. Problemler karşısında çözüm için ihtiyaç duyulan potansiyelin İslâm'ın bünyesinde barındığını sıklıkla vurgulamaktadır.

Abdülaziz Çâvîş, kadın meselesini İslâm ilkeleri ve yaratılış etrafında değerlendirmiştir. İslâm, öngörüsünün getirdiği hükümler sayesinde kadını Batı toplumlarındaki gibi 'araç' olmaktan korumuştur. Kadın, İslâm medeniyetlerinde Batı'daki gibi bir cinsiyet çatışmasına konu olmamıştır. Abdülaziz Çâvîş, İslâmın dünya medeniyetine yaptığı en önemli katkının, insan cinsinin vazgeçilmez unsuru olan kadın hakları olduğunu söylemiştir. İslâm gelinceye kadar toplumda en küçük bir hakka sahip olmayan kadının, İslâm ile hak ettiği değeri bulduğunu delilleriyle kanıtlanmıştır. Bu bağlamda İngiliz, Fransız ve çeşitli Avrupa ülkelerindeki uygulamalarla mukayese yaparak İslâm'ın, onların uygulamasının çok üstünde olduğunu göstermiştir.

Abdülaziz Çâvîş, dünya ve ahirette mutlu ve dengeli bir hayat sürebilmenin çözümünü İslâm'ın özüne dönmekle olabileceğine inanır. İslâm'ın ilkelerinin (tevhid, ahlâk, adâlet) müslüman toplumlarda düşünce ve eylemlere egemen olmasıyla bu gerçekleşecektir. Batı, tevhidden uzaklaşarak din algısını değiştirmiş, maddeye bağımlı hale gelerek mutsuz olmuştur. Çözüm ise Yaratıcısı, kendisi ve çevresiyle barışması ile olacaktır.

Abdülaziz Çâvîş, yaşadığı devrin olumsuz koşullarını, ümmetin içinde bulunduğu buhranı derinden hissetmiştir. Yaşadığı dönemde ortaya çıkan her olumsuz gelişme ulemâya ve geleneğe mâl edilmektedir. Bu ezilmişlik hissi karşısında çözüm önerilerinden biri olan “Batı’nın ilim ve tekniği alıp ahlâkî değerlerini transfer etmeme” eksenli seçmeci tasavvura ait izlere Abdülaziz Çâvîş’te de rastlamaktayız. Ancak bu seçmeci yaklaşım ile tekniğin ve teknolojinin transferi beraberinde o tekniğe vücut veren zihin yapısını da getirecektir. Abdülaziz Çâvîş’in meseleye bakışı, dünyayı îmar etmesi gereken hak din olan İslâm’ın ümmetinin, içinde bulunduğu geri kalmışlık durumunun sebeplerini belirlemek, gelenek olarak tanımlanan din algısının kabullerinin yanlış uygulamalarını ıslâh etmektir. Ancak bu yaklaşım sonucu Batı toplumlarında var olan maddeci bakış Osmanlı’da da yer etmeye başlamıştır.

Abdülaziz Çâvîş’in nübüvvet, mûcize ve diğer sem’iyyât meselerinde değindiği sorunlara gelince, o günkü şartları göz önüne aldığımızda bir kısmının Batı kompleksi ile değerlendirildiği kanaatindeyiz. Eserde, nübüvvet bahsinde; peygamberin beşeri vasıflarını öne çıkarmak temel bir anlayış olarak benimsenmiştir. Hâlbuki peygamberin kevnî mûcize göstermediği kabulü ile mûcizeyi yalnızca Kur’ân’a hasretmek yanlış bir anlayıştır. Evet Kur’ân en büyük mûcizedir. Hem peygamberliği kanıtlamak bakımından araç hem de akılları kendi içine çağırması bakımından amaçtır. Kur’ân’ın bu îcazından dolayı Hz. Muhammed’in (s.a.s) başka mucizelerinin bulunmadığı sonucuna varılmaz. Doğa yasaları ile uzlaşmamasından dolayı mûcizeleri reddetmek bir sonraki adımda perygamberliği reddetmeyi gerektirir.

Bilimsellik taşımadığı gerekçesiyle deney ve gözleme konu olmayan gaybî haberleri tevil etme yoluna gitmek tehlikelidir. Dinin gayba ait verdiği bilgiler akıl açısından değil duyular açısından kapalılık taşır. Böyle bir yaklaşım Batı’nın iç dinamiklerini dikkate almadan doğrudan taklid etmektir. Elbette bunun temel sebebi ümmetin içinde bulunduğu karmaşık durumdan biran önce kurtulma arzusudur. Fakat yüzelsel geçici başarılar, sağlam bir temele oturtulmayan izahlar kalıcı olamaz ve başkalaşmaya maruz kalır. Abdülaziz Çâvîş’in çözüm olarak sunduğu Müslümanların dinî hallerinin değişime ihtiyaç duyduğu doğrudur. Ancak bu dinî çöküntünün sebebi hükümlerin zamana göre ta’dil edilmesine veya dine sokulan hurâfelerin peşinden gidilmesine değil, Müslümanların dinî vecibeleri yerine getirmede ki ihmâlkarlıkları, amelî bozuklar ve itikadî anlamda düştükleri zafiyetlerdir.

Abdülaziz Çâvîş, eserinde Hıristiyanlığın öğretilerine karşı İslâm dininin fitrat ve kolaylık dini olduğunu sıklıkla hatırlatmıştır. Ancak İslâm Hıristiyanlıktaki gibi dar kapsamlı yalnızca sevgi üzerine kurulu bir din değildir. Allah'tan korkup hayâ etmek sevmek kadar önemlidir. İslâm akla ve hikmete uygun düşen tek dindir. Zira İslâm, insanın her arzusuna uymasının aksine, birçok şeyden insanı sakındırmıştır. Bu anlamda İslâm'ı yalnızca fitrat ve kolaylık dini olarak tanıtmak onun diğer boyutlarını gölgeler. Hıristiyanlar, dinin insana aklî değil kalbî yol ile tesirde bulunacağına inanır. İslâm ulemâsı, teklif mahallinin akıl olduğunu söyleyerek İslâm'ın akla verdiği önemi vurgulamışlardır. Batılılar, tahrif etmiş oldukları dinlerini korumak için, mantıkî delil dışında hiçbir şeyle tatmin olmamışlardır. Öğretileri ile akıldan uzak durmayı uygun görürken İslâm ulemâsı dinlerini aklî temeller üzerine inşa etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Çâvîş, “Yeryüzündeki Umum Müslümanlara Beyannâme”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIII, S. 317.
- Abdulaziz Çâvîş, “Müslümanlık Dini Fıtridir”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XVI, S. 396-397.
- Abdülaziz Çâvîş, “Müslümanlık Dini Fıtridir”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XVI, S. 398-399.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 382.
- Abdulaziz Çâvîş, , “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1339, C. XIX, S. 474.
- Abdulaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1339, C. XIX, S. 476.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân” *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1342, C. XXIV, S. 601.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1343, C. XXIV, S. 621.
- Abdülaziz, Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1342, C. XXIV, S. 603.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1342, C. XXIV, S. 604.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 384.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XVII, S. 433-434.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 377.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 373.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 383.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1343, C. XXIV, S. 620.
- Abdülaziz Çâvîş, “Esraru’l Kur’an”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 379.
- Abdülaziz Çâvîş, “Tefsiru Kur’an-ı Kerim”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIV, S. 343.

- Abdülaziz Çâviş, “Tefsiru Kur’an-ı Kerim” , *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1333, C.XIV, S. 344.
- Abdulaziz Çâviş, “Hıristiyanlık Nazarında İslâm”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 375.
- Abdulaziz Çâviş, “Hıristiyanlık Nazarında İslâm”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 376.
- Abdulaziz Çâviş, “Hıristiyanlık Nazarında İslâm”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1337, C. XV, S. 376.
- Abdulaziz Çâviş, , “İslâm ve Medeniyet”, *Sebilür-Reşâd*, İstanbul, 1336, C. XV, S. 369.
- Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilür- Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIII, S. 335.
- Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilür- Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIII, S. 336.
- Abdülaziz Çâviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilü’r- Reşâd*, İstanbul, 1333, C. XIII, S. 336.
- Abduh Muhammed, “Tevhîde Dair I”, çev. Hüseyin Mazhar, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1335, C.XV, S.388.
- Elmalılı Hamdi Yazır, “Garb Cereyânı Felsefesi”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1339, C.XXII, S.567–568.
- Hoca Râsim Efendi, “Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb”, *Alemdar Gazetesi*, S. 170, 11 Eylül cuma 1335/1919.
- Hoca Râsim Efendi, “Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb”, *Alemdar Gazetesi*, S. 171-1571, 12 Eylül 1335/1919.
- İzmirli İsmail Hakkı, “İslâmda Felsefe”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1333, C.XIII, S. 335.
- İzmirli İsmail Hakkı, “Yeni İlm-i Kelâm Hakkında”, *Sebilür Reşâd*, İstanbul, 1339, C.XXII, S.551–552.
- Mehmed Âkif, “ Müslimanların Terakkileri İslâm’a Sarılmalarına Bağlıdır”, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1336, C.XVIII, S. 465.
- M. Ferid Vecdi, “Mâddiyyûn Meslek Felsefesinin Edyâna Hücûmu”, çev. Mehmed Âkif, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1330, C.XII, S. 298.

- M. Ferid Vecdi, “Müslimanlık’ta Medeniyet: Tashîh-i İ’tikad”, *Sebilü’r-Reşâd*, Mehmed Âkif (çev.), İstanbul, 1326, C.VI, Sayı.138.
- Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiye”, (çev.) Akseki Ahmed Hamdi, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1329, C. X, S.247.
- Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiye”, (çev.) Akseki Ahmet Hamdi, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1329, C.X, S.244.
- Reşid Rıza, “Akaid-i İslâmiyye: Dîn ve Akıl”, (çev.) Ahmed Hamdi Akseki, *Sebilü’r-Reşâd*, İstanbul, 1329, C.X, S.239.
- Sebilü’r-Reşâd*, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *Sebilü’r- Reşad*, İstanbul, 1339, C. XXI, S. 527.
- Vecdi Ferid, “Bir İki Söz”, “*Sırât-ı Müstakîm*” çev. Mehmet Akif, Ersoy, İstanbul, 1324, C. I, S. 3.
- AKBULUT Ahmet. “Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları*, 4(2), 2006.
- AKBULUT Ahmet, “Kur’ân-ı Kerîm Açısından Egemenlik Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar*, Ankara, 1995, C. 8, S. 3-4.
- AĞAOĞULLARI M.Ali - KÖKER Levent, *Tanrı Devletinden Kral Devlete Siyasal Düşünceler*, İmge Yayınları, Ankara, 1997.
- AKÇURA Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 2.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- AKDEMİR Salih, Tarih Boyunca ve Kur’ân-ı Kerîm’de Kadın, *İslâmî Araştırmalar*, C.5, S. 4, s. 262,1991; C. 10, 1997.
- AKGÜN Mehmet, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul, Elis Yayınları, 2005.
- AKGÜN Semra, *Anglikan Kilisesi’nin Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- AKMAN Zekeriya, “Anglikan Kilisesi’nin Meşihat Kurumuna Soruları ve Bunlara Verilen Cevaplar”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 6, S. 11.

- ALBAYRAK Sadık, “Dâru’l-hikmeti’l-İslâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993, C.8, s.506-507.
- ATAY Hüseyin, *Kuran’da İman Esasları*, Atay Yayınevi, Ankara, 1988.
- ATEŞ Süleyman, *İslâm’ın Kadına Getirdiği Haklar*, *İslâmî Araştırmalar*, Ankara, 1997, C. 10, S. 4.
- ATEŞ Ali Osman, “Kur’an ve Sünnetin Kadına Bakışı”, *Kur’an ve Kadın Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2010.
- AVNİ Ahmed Râsim “Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb”, *Alemdar Gazetesi*, İstanbul, 1335, S. 1571.
- AYDIN Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005.
- AYDIN Mehmet, “Hıristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.
- AYDIN Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- BALCIOĞLU Mustafa, “Mısırlı Teşkilatı Mahsusacı Abdülaziz Çâvîş’in Almanya Günleri”, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyete*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.
- Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi*, (Doktora Tezi) İstanbul, 2014.
- BIYIK Mustafa, “Anglikan Kilisesi”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- BİLGİN Mustafa Said, “İngiltere Kilisesi Anglikanizm”, *Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Öğrencileri Araştırma Grubu*, Sakarya, 2018.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1960.
- BİRİNCİ Ali, Hoca Râsim Efendi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998.

- ÇATALBAŞ Resul, *Anglikan Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- ÇATALBAŞ Resul, *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri*, (Doktora Tezi) Ankara, 2011.
- ÇÂVÎŞ Abdülaziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, çev. Mehmet Akif Ersoy, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974.
- ÇÂVÎŞ Abdülaziz, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Âl-i Osman*, çev. Muhammed Safi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993.
- ÇÂVÎŞ Abdülaziz, *Âsârü'l- hamr*, trc. Mehmet Âkif, *İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇELEBİ İlyas, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.
- ÇELEBİ İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- ÇELEBİ İlyas, “Akîdenin Kelamlaşması ve Kelamın Akîdeleşmesi Süreci Üzerine”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2004.
- DEVELİOĞLU Ferit, “*Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*”, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.
- DUMAN Zeki, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) , İstanbul, 1998.
- DÜZDAĞ M. Ertuğrul, M. Orhan OKAY “Mehmed Âkif Ersoy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara, 2003.
- DÜZGÜN Şaban Ali, *Kelam*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 251.
- EROĞLU Ahmet Hikmet, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, C.41, S.1.

- EROĞLU, Muhammed, “Abdülaziz Çâvîş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1988.
- EVKURAN Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
- DEMİRCİ Kürşat, “Hıristiyanlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.XVII, İstanbul, 1998, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- DÖNMEZ İbrahim Kâfi, Sedd-i Zerâi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2009.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1990
- FİLİBELİ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, haz. Ziya Nur , 2.b., Ötüken Yayınları, İstanbul, 1982.
- GANNUŞI, *Kur'an ve Yaşam Arasında Kadın*, İstanbul, 2. b., Mana Yayınları, 2017.
- GÖLCÜK Şerafettin-TOPRAK Süleyman, *Kelam: Tarih-ekoller-problemler*, Tekin Kitabevi, Konya, 2016.
- GÖRGÜN Hilal, “Mısır”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara, 2004.
- GÖRGÜN Hilal, Mısır’da XIX. Yüzyıl Sonunda Panİslâmist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2000, S. 4.
- GÜNALTAY M. Şemseddin, *Dinler Tarihi*, sđl. Sevdıye Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- GÜNEŞ Abdurrahman, *Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri*, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 1, Elazığ, 2014.
- HANİOĞLU M. Şükrü, “Teşkilât-ı Mahsûsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XL, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011.

- HATİBOĞLU İbrahim, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni: Hint Alt Kıtası, Mısır Diyarı ve Türkiye Moderleşmesi Üzerine*, Hadisevi, İstanbul, 2004.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Anglikan Kilisesine Cevap*, sadeleştiren Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- KAR Sait, *Bütün Dinler Aynı Hakikate Mi Götürür? Tanrı Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme*, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, Erzurum 2014.
- KARA İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: metinler kişiler*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986. C. I.
- KARA İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu*, İstanbul, 2013.
- KARA İsmail, “*İslâmcılar, Mûcizeler, Bilim ve Pozitivizm*”, Dergâh Yayınları, 1990, C.I, S.6.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- KARATAY Fehmi Edhem, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953.
- KURNAZ Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, İstanbul, Ötüken, 2011
- KUTLU Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Otto Yayınevi, Ankara, 2016.
- KUTLU Sönmez, “Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dini Temellerinin Sorgulanması”, e-makalat Mezhep Araştırmaları, I/1, Bahar 2008.
- MACİT Nadim, *Kur’an ve Hadis’e Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya, Damla Matbaacılık, 1992.
- MALKOÇ M. Numan, *İstanbul’daki Protestan Kiliseler*, Kaya Basım Yayın, İstanbul, 1999.
- MAUROIS Andre, *İngiltere Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.
- MİLASLI Doktor İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslâm*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341.

- MİLASLI Doktor İsmail Hakkı, “Müslîmânlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar?”, *Sebilü'r-Reşâd*, C.XVII, S. 423-24, 1335.
- ÖKTEN Kaan H., *Hristiyanlıkta İnançın Yenilenmesi: Luther'in Teolojik Tezleri ve Toplumsal Yansımaları*, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- ÖZ Mustafa, El- Fıkhu'l- Ekber, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖZAKPINAR Yılmaz, *İnsan İnanan Bir Varlık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- ÖZCAN Azmi, *Pan İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1997.
- ÖZCAN Azmi, “İngiltere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- ÖZDİNÇ Rıdvan, “Hoca Râsim Efendi ve Anglikan Kilisesi'ne Cevap”, *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2.
- ÖZERVARLI M. Sait, *Kelâm'da Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖZERVARLI M. Sait, “Kelâm”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara, 2002, C.XXV.
- ÖZLER Mevlüt, *Tevhid*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- RAĞİB el- İsfahânî, “*el Müfredât*” *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, trc. Prof. Dr. Abdülbaki Güneş, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010.
- SABRİ Mustafa Efendi, *Dini Müceddidler*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1994.
- SABRİ Mustafa Efendi, *Mes'eleler Hakkında Cevaplar*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1995.
- ŞAHİN Mehmet, “Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S.18.

- ŞAHİN M. Süreyya, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.
- ŞEBBENDERZÂDE Filibeli Ahmed Hilmi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar*, Hangi Felsefî Ekolü Kabul Etmeliyiz?, sd. Adil Bebek, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.
- ŞENGÜLER İsmail Hakkı, *Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyyatı*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, C. 8.
- ŞEVKETİ Mehmed Eşref Efendizâde, *Emek ve Sermaye Mücadelelerinin Dinî Çözümü*, sad. Ömer Karaoğlu, Okur Akademi Yayınları, İstanbul, 2019.
- ŞİŞMAN Nazife, *Küreselleşmenin Pençesi İslâm'ın Peçesi*. İstanbul: Küre yayınları, 2006.
- ŞİŞMAN Nazife , “*Günümüzde Aile*”, Küresel Dinamikler Bağlamında Aile ve Kadın, Uluslar Arası Aile Sempozyumu, İstanbul, 2007.
- ŞÜKÛN Ziyâ, *Farsça-Türkçe Lügat (Gencine-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- TEKİNSOY Yunus Emre, “Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Tokat, 2018, C. 13, S. 2.
- TERCÜMAN AİLE VE KÜLTÜR KİTAPLIĞI, *Mehmed Âkif ve Safahat*, Tercüman Tesisleri, İstanbul, 1986.
- TOPALOĞLU Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1981.
- TOPALOĞLU Bekir, *İslâm'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOPALOĞLU Bekir - ÇELEBİ İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- TOPALOĞLU Bekir, *İslâm'da Kadın*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1977.
- TÜMER Günay - KÜÇÜK Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- ULUDAĞ Süleyman, *İslâm Siyaset İlişkileri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.

- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1974.
- ÜNAL Mehmet, “Sırât-ı Müstakîm Ve Sebîlu'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân Ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır, 2001, C. IX, S. 2.
- YILDIZ Mustafa, “Bir İslâmciya Göre Kapitalizm ve Sosyalizm: Eşref Efendizade Şevketî'nin “Sa'y ve Sermaye Mücâdelatının Dinen Suret-i Halli” Risalesi, Çıra Yayınları, İstanbul 2014.
- YÜCEDOĞRU Tefik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi*, Emin Yayınları, Bursa, 2006.
- YÜCEDOĞRU Tefik, *Din, İman ve İslâm'a Dair*, Emin Yayınları, Bursa, 2012.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Peygamber”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. XXXIV, İstanbul, 2007.